

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Jasmijn Janssen

Redactie:

Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Xia van Beuningen
Amy van den Broek
Gaby Craninckx
Madelief Feenstra
Emiel Geurts
Lies Heijs
Jehan Hillen
Jasmijn Janssen
Louis van den Langenberg
Floris Meens
Tess Obbink
Imke Odinot
Anne Peters
Anne Petterson
Maud Ramakers
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Louise Stevens
Iris van Vlimmeren

Eindredactie:

Gaby Craninckx
Jasmijn Janssen
Anne Peters

Druk:

Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven:

Een illustratie voor de fabel The Astrologer who Fell into a Well (1755-1759). Bron: Wikimedia Commons, Jean-Baptiste Oudry.

Onder: *'Winter Vreugde op den Amstel en 't gaan der Ysbreekers en der Waterschuiten' door Tileman van Horst (1746). Bron: Wikimedia Commons*

Jaargang 41 (2022), afl.3

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waaronder minimaal één themanummer en waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer-schouwer.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.E.M. Janssen (hoofdredacteur), BA. X.D. van Bueningen, BA en L. Stevens (secretarissen), A.M. Anthonise (penningmeester), BA..

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2022: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. *Ex Tempore*, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© *Ex Tempore*, Nijmegen 2022

Inhoud

Redactioneel	214
Stefan van der Poel De Shoah als splijtzwam binnen Europa	216
Margu�rite Corporaal Levend Verleden De Grote Ierse Hongersnood als hedendaags erfgoed	228
Daniël Moerman 'It's the Climate, Stupid' Klimaatgeschiedenis en wat het ons (niet) kan leren over de omgang met hedendaagse klimaatverandering	244
Ellen Joosten, Demi Storm en Noëlle van Zadelhoff Het transhistorische perspectief Een nieuwe manier van tentoonstellen	268
Interview	292
Boeken top vijf	296
Alumnus	298
Uit het archief	302
Ivoren toren	306
Auteursinformatie	308

Het nieuwe jaar is nog maar net begonnen, maar nu kunnen we verblijden met dit prachtige nummer van Ex Tempore. Met het congres van het afgelopen collegejaar in ons achterhoofd, staat deze editie in het teken van Rampen. Ex Tempore heeft er alles aan gedaan om dit nummer zo indrukwekkend en interessant mogelijk te maken, maar dat was zeker niet mogelijk zonder de hulp van alle betrokkenen. Iedere auteur steekt het thema Rampen in een ander jasje, waardoor ieder artikel uniek en fascinerend is geworden.

Om te beginnen heeft Stefan van der Poel over de betekenis van de Shoah binnen de Europese identiteit. Vervolgens neemt Margu rite Corporaal ons mee naar de periode van de Ierse Hongersnoden en de hedendaagse herinnering hierover. Daaropvolgend heeft Daniël Moerman ons een artikel geschonken over klimaatgeschiedenis en wat het ons (niet) kan leren over de omgang met hedendaagse klimaatverandering. Tot slot hebben Ellen Joosten, Demi Storm, Noëlle van Zadelhoff een interessant artikel geschreven over een nieuwe vorm van tentoonstellen.

Het interview met Lotte Jensen besteed tevens aandacht aan het thema. Zo heeft Jensen ons een kijkje gegeven in haar meest recente onderzoeken. Onderzoeken waarin identiteitsvorming ten tijden van rampen centraal staat. Jensen biedt ons meer diepgang over deze invalshoek, waarbij er ook aandacht wordt besteed aan de identiteitsvorming van de hedendaagse rampen. Ook al denken wij dat de ‘trein’ van de Corona epidemie het station heeft verlaten, de impact zal gevolgen hebben. Tot slot is het niet geheel onbelangrijk dat Lotte Jensen, naast deze indrukwekkende onderzoeken, ook een imponerende carrière heeft.

In de rubriek Boeken Top 5 heeft Rick Mourits voor jullie een prachtige selectie gemaakt. Een selectie waar ook het thema doorheen sijpelt. Rampen in verschillende vormen en maten, dat kunt u verwachten van de Boeken top 5. Bent u geïnteresseerd in de Spaanse Griep? Dan is misschien het boek van Laura Spinney iets voor u. Of wellicht bent u meer onder de indruk van de armzalige achterbuurten in de negentiende eeuw? Ad van der Woude heeft een prachtig boek geschreven wat precies in dat straatje past.

De welbekende Alumnusrubriek staat deze keer in het teken van Laura de Jong. De Jong studeerde in 2019 af van de Radboud Universiteit. Zij zal ons een kijkje geven in haar leven als geschiedenis student en in haar overweldigende carrière!

In de rubriek Uit de Ivoren Toren hebben wij twee items voor u in petto. Zo is er recentelijk een prachtige boekenreeks uitgebracht. Het Verhaal van Gelderland neemt u mee op reis en in vier boeken behandelt deze reeks alle belangrijke thema's uit het Gelderse verleden. Dat boek is onder leiding van Dolly Verhoeven tot stand gekomen en er hebben verschillende collega's van de Radboud Universiteit aan meegewerkt. Daarnaast geeft de Research group Historical Database of Suriname and Curacao (HDSC) een vernieuwend symposium waarin er meer wordt gedeeld over de onderzoeksgroep. Meer over deze projectgroep en symposium kunt u lezen in de rubriek.

Het nieuwe kalenderjaar betekend voor ons ook dat we afscheid hebben moeten nemen van een aantal geliefde redactieleden. Zo geldt dit nummer als de laatst editie voor studentleden Gaby Craninckx en Lies Heijs. Wij willen hen hartelijk bedanken voor hun enorme inzet afgelopen jaren en veel geluk en succes toewensen in de toekomst. Aansluitend daarop willen we natuurlijk ook de vele nieuwe redactieleden officieel verwelkomen in ons team! Als laatste nog onze dank aan alle auteurs die aan dit nummer een bijdrage hebben geleverd. Wij wensen jullie veel leesplezier toe!

De Shoah als splijtzwam binnen Europa

Stefan van der Poel

Het vertrek van de Oekraïense ambassadeur Andriy Melnyk uit Berlijn in juli 2022 vormde geen groot nieuws in de Nederlandse media. President Zelensky zelf sprak van een 'routine roulatie' van diplomaten.¹ Naast Melnyk werden namelijk ook de ambassadeurs in Noorwegen, Tsjechië, Hongarije, Bangladesh, Sri Lanka, de Malediven, Nepal en India vervangen. In Duitsland werd Melnyks vertrek echter in verband gebracht met diens uitspraken omtrent Stepan Bandera (1909-1959). In de ogen van Melnyk was Bandera bovenal een Oekraïens vrijheidsstrijder, een soort 'Robin Hood' die nooit opdrachten zou hebben gegeven om Polen of Joden te vermoorden. De voorstelling dat Bandera een oorlogsmisdadiger zou zijn geweest, bestempelde Melnyk als een Russische verdraaiing van de feiten.² Toch wordt Bandera ook in het Westen algemeen beschouwd als een fascist die collaboreerde met de nazi's en aan wiens handen het bloed van duizenden Joden en Polen kleeft. Hij gold als de ideologische leider van de radicale vleugel van de Organisatie van Oekraïense Nationalisten (OUN). In Oekraïne is hij daarentegen voor velen uitgegroeid tot een nationale held, voor wie sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie vele standbeelden zijn verzezen.³

Met de mogelijke toetreding van Oekraïne tot de Europese Unie – en op nog langere termijn die van Moldavië en Georgië – verschuift het zwaartepunt van Europa onherroepelijk verder naar het oosten. Het is een proces dat met de val van de Muur al inzette en in 2004 een vervolg kreeg met de toetreding van verscheidene Midden-Europese landen tot de Europese Unie (de Baltische staten, Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië). Het hart van de unie komt zo geleidelijk steeds oostelijker te liggen, daar waar zich de Midden-Europese hoofdsteden Warschau, Praag en Boedapest bevinden.

1 *De Volkskrant*, 'Zelensky roept ambassadeurs terug, onder wie omstreden diplomaat uit Berlijn' (11/7/2022).

2 *De Volkskrant*, 'Zelensky roept ambassadeurs terug, onder wie omstreden diplomaat uit Berlijn' (11/7/2022). Bekijk ook het gesprek dat Melnyk had met Tilo Jung van Radio Euroherz (1/7/2022). Zie: euroherz.de/kiew-geht-auf-distanz-zu-aesslerungen-von-botschafter-melnyk-7830610/.

3 Nicolaas A. Kraft van Ermel geeft in zijn proefschrift een mooi overzicht. Zie: Kraft van Ermel, *On the Crossroads of History. Politics of History in Ukraine and Questions of Identity in post-Cold War Europe (1991-2019)* (Groningen 2020).

De Europese Unie staat niet alleen voor een gemeenschappelijke markt en muntunie, maar ook voor een gedeelde waardengemeenschap. Dat Oekraïne momenteel zo gesteund en omarmd wordt door het Westen heeft enerzijds natuurlijk te maken met de angst voor verdere expansie van het Russische imperium, maar wordt anderzijds ingegeven door de gedachte dat het land op de bres staat voor Europese waarden.

Dit artikel beperkt zich tot één zo'n specifieke waarde, namelijk de plaats die de Shoah inneemt binnen een gemeenschappelijke Europese identiteit. Vanuit Westers perspectief is er een sterke neiging om de universele betekenis van de Shoah te onderstrepen en deze vast te leggen binnen tal van resoluties en verklaringen van de Verenigde Naties en de Europese Unie. In Midden-Europa daarentegen, waartoe veelal ook het westelijk deel van de Oekraïne wordt gerekend, wordt de uniciteit van de Shoah daarentegen vaak betwijfeld en geplaatst binnen een bredere totalitaire ervaring. Nazisme en communisme worden daarbij geregeld met elkaar vergeleken, waarbij de Midden-Europese volken in de eerste plaats zichzelf als voornaamste slachtoffer positioneren. De Westerse preoccupatie met de Shoah wordt veelal niet begrepen en gezien als een manier om de culturele invloed te vergroten.

Maar kan de Shoah daadwerkelijk een integrerende rol vervullen binnen een collectieve Europese herinneringscultuur en geschiedschrijving? Vormt deze niet veeleer een serieus obstakel voor een dergelijke integratie?

*Monument Bandera in Lviv.
Bron: Wikimedia Commons.*

Zelfbeeld en beeld

In tijden van grote veranderingen twijfelen velen aan de fundamenteën van hun cultuur of identiteit. De nasleep van de val van de Muur was zo'n periode van diepgaande verandering. Een ideologie werd opgedoekt, een economisch systeem onttakeld, sociale basisvoorwaarden opgeheven: een wereld waarin men leefde en opgroeide, verdween. Daarmee kwam een zelfbeeld, een identiteit, op losse schroeven te staan. Na ruim veertig jaar communistische leugens en propaganda volgde een zoektocht naar de eigen identiteit.

Bij deze zoektocht werd teruggegrepen op oude patronen en identiteiten. Zo keerde Midden-Europa terug op de kaart, de traditionele tegenstelling tussen Oost en West was immers een relict uit de tijd van de Koude Oorlog. Met de term Midden-Europa werd tegelijkertijd de afstand tot Oost-Europa (en dan met name tot Rusland) onderstreept en de afstand tot West-Europa verkleind. Europa had weer een 'midden'; het had weer een hart. Na de gewenste opname binnen de Europese Unie (2004) was er van de aanvankelijke euforie voor het Europese project al spoedig weinig meer over. Brussel werd steeds meer gezien als het nieuwe gevaar dat de hervonden Midden-Europese identiteit bedreigde. Het nieuwe zelfbeeld botste met het beeld dat de ander (West-Europa) had. Doordat het West-Europese beeld en Midden-Europese zelfbeeld zo sterk van elkaar afweken, ging dit ook het handelen bepalen.

'European entry ticket'

Sinds de val van de Muur streven verschillende historici naar een gemeenschappelijke Europese geschiedschrijving met daarin een centrale rol voor de Shoah.⁴ In de epiloog van *Postwar* getiteld: *From the House of the Dead: An essay on Modern European memory* concludeert Tony Judt:

those who would become full Europeans in the dawn of the twenty-first century must first assume a new and far more oppressive heritage. Today the pertinent European reference is not baptism. It is extermination. Holocaust recognition is our contemporary European entry ticket.⁵

4 Hier zijn vele namen te noemen. Tony Judt is met zijn *Postwar. A History of Europe since 1945* (Londen 2005) wel het meest sprekende voorbeeld. Verder valt te denken aan Małgorzata Pakier en Bo Stråth (eds.), *A European memory? Contested Histories and Politics of Remembrance* (New York-Oxford 2012). Interessant in deze is ook het artikel van Claus Leggewie 'Seven circles of European memory' waarin hij op zoek gaat naar een pan-Europees historisch bewustzijn. Zie: <http://www.eurozine.com/articles/2010-12-20-leggewie-en.html>.

5 Judt, *Postwar. A History of Europe*, 803.

'The Tragedy of Central Europe'

In zijn beroemde essay 'The Tragedy of Central Europe' (1984) laat Milan Kundera de grenzen van Midden-Europa min of meer samenvallen met die van het oude Habsburgse Rijk, al benadrukt hij tegelijkertijd dat het begrip in de eerste plaats verwijst naar een gedeelde cultuur, een gedeeld lot. De centrale positie van de Joden in Midden-Europa omschreef hij als volgt:

No other part of the world has been so deeply marked by the influence of Jewish genius. Aliens everywhere and everywhere at home, lifted above national quarrels, the Jews in the twentieth century were the principal cosmopolitan, integrating element in Central Europe: they were its intellectual cement, a condensed version of its spirit creators of its spiritual unity.⁶

In hetzelfde artikel laat ook hij zijn twijfel doorschemeren of Midden-Europa heden ten dage nog wel bestaat: 'After the destruction of the Austrian empire, Central Europe lost its ramparts. Didn't it lose its soul after Auschwitz, which swept the Jewish nation off its map?'⁷

Lviv

In het centrum van het Oekraïense Lviv waant de bezoeker zich als vanzelf in het oude Habsburgse Rijk: de overheidsgebouwen, postkantoren, scholen, ziekenhuizen, ze hadden ook in Boedapest, Wenen, Bratislava of Krakau kunnen staan. Deze stad, het voormalige Lemberg, lag dan ook gelegen in de oostelijke hoek van het Habsburgse Rijk en werd ook wel het kleine Wenen genoemd. Zij vormde de hoofdstad van het Habsburgse kroonland Galicië. Op basis van zo'n eerste indruk kan de conclusie niet anders luiden dan dat Lviv daadwerkelijk Europees is, een deel van de Europese geschiedenis en cultuur. Bij nader onderzoek blijkt de situatie echter al snel gecompliceerder te liggen.

Een gedachtenexperiment. Wie in 1900 in het toenmalige Lemberg werd geboren, zich nooit buiten zijn geboorteplaats vestigde, en er in 1991 overleed, kan toch beschouwd worden als een ware kosmopoliet. Geboren en opgegroeid in het Habsburgse Rijk, leefde deze persoon vanaf 1920 in Polen om vanaf 1939 Sovjetburger te worden. Twee jaar later, in 1941, werd hij onderdaan van het Duitse Gouvernement waarna hij in 1945 opnieuw binnen de Sovjet-Unie leefde. In 1991, het jaar van

6 Milan Kundera, 'The tragedy of Central Europe', *The New York Review of Books* 26:4 (1984) 33-37, 35.

7 Kundera, 'The tragedy of Central Europe', 33-37, 37.

zijn overlijden, werd hij begraven in Oekraïense aarde. Gedurende zijn leven was hij zo inwoner geweest van vijf verschillende staten, en dat alles zonder ooit zijn stad te hebben verlaten.

En toch is dit een zeer onwaarschijnlijk verhaal. Afgezien van zijn uitzonderlijk hoge leeftijd (91 jaar), is de kans namelijk erg klein dat hij deze periode daadwerkelijk overleefd zou hebben: deportatie, executie of vergassing lagen veel meer voor de hand. Van vrijwel elk huis in Lviv is met zekerheid te zeggen dat de mensen die daar tussen 1939-1946 woonden óf zijn vermoord óf zijn verdreven. Dit gebeurde namelijk met 80 tot 90 procent van de oorspronkelijke bevolking.

Het uiterlijk van de stad mag dan grotendeels intact en onveranderd zijn gebleven (al staan er van de 45 vooroorlogse synagogen nog maar twee overeind), de bevolkingssamenstelling is drastisch gewijzigd. Voor de oorlog was de stad multicultureel te noemen, zoals het overgrote deel van Midden-Europa. De bevolking van Lviv bestond toen grofweg voor 50 procent uit Polen, 35 procent uit Joden en 15 procent uit Oekraïners. In de oorlog zijn de Joden vermoord en na 1945 zijn de Polen verjaagd. Oekraïners van het immense Oekraïense platteland namen de plaatsen van deze afwezigen in, waardoor tegenwoordig de bevolkingssamenstelling homogener is dan ooit tevoren. De huidige bevolking heeft nauwelijks een band met de geschiedenis van deze stad. Juist in Lviv, gelegen in West-Oekraïne, waar het pro-Europese gevoel het sterkst is, is in 2007 op het centraal gelegen Kropyunyts'koko Plein een zeven meter hoog standbeeld van Bandera opgericht, met achter hem vier zuilen die 30 meter de lucht in steken. Worden hier daadwerkelijk Europese waarden hooggehouden?

Oost-Galicië/West-Oekraïne

In 2007 publiceerde de Amerikaanse historicus Omer Bartov een fraai boek over Oost-Galicië in tegenwoordig (westelijk) Oekraïne (West-Galicië ligt tegenwoordig in Polen). De titel geeft de kern van zijn boek weer: *Erased. Vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine*. Het boek stemt buitengewoon somber over de omgang met het Joodse verleden in deze regio. Zo beschrijft hij onder meer de stad Drohobych – zo'n 60 kilometer ten zuidwesten van Lviv. Hier leefden in 1939 ongeveer 15.000 Joden, onder wie de schrijver Bruno Schulz (1892-1942). Tegenwoordig is er nauwelijks meer iets terug te vinden wat verwijst naar die voormalige Joodse aanwezigheid. Polen en Oekraïners hebben gedurende de oorlog enthousiast meegewerkt aan het *Judenrein* maken van de stad. Op de plek van het Joodse getto is nu een park gevestigd met in het centrum een metershoog beeld van – opnieuw – Stepan Bandera. Bartov concludeert dan ook somber:

The prewar world of Galicia is no more. But its past, and the denial of that past, is more visible than in other parts of Europe, thanks to neglect, indifference, and forgetfulness. [...] Since the early 1990s, the Sovjet distortion of the past has been rapidly replaced by, or combined with, the previous suppressed nationalist narrative.⁸

Het verschil met Polen is dat Oekraïne nog aan het begin staat van een serieuze confrontatie met het Joodse verleden en dat hier voormalige fascistten (die gezien worden als slachtoffers van de communisten) worden vereerd als nationale helden. Dat terwijl ook Polen al geruime tijd worstelt met het Joodse verleden.

Slachtofferschap

Polen en de andere Midden-Europese landen voelen zich door het Westen veelal miskend in hun slachtofferschap. De drie miljoen omgekomen niet-Joodse Polen tijdens de Tweede Wereldoorlog, zo luidt de litanie, lijken voor het Westen niet te bestaan. In plaats daarvan worden de drie miljoen omgekomen Poolse Joden wel keer op keer in herinnering gebracht en is het voormalige kamp Auschwitz uitgegroeid tot dé toeristische trekpleister van Polen. Polen wordt door buitenstaanders veelal vereenzelvigd met dood en verderf: met de Shoah. Dit gebrek aan Westerse waardering en erkenning voor de verschrikkingen die met name in de oorlogsjaren in Midden-Europa hebben plaatsgevonden, roept weerstanden op.

Natuurlijk is de strijd om slachtofferschap in Midden-Europa al veel langer gaande. Van oudsher voelen deze landen zich door de geschiedenis misdeeld en door de grote buurlanden (Duitsland/Pruisen en Rusland/Sovjet-Unie voorop) verraden. Altijd waren het de Midden-Europese landen die in de geschiedenis het onderspit delfden wanneer de grootmachten vonden dat het tijd was de grenzen te verleggen. Voor al de twintigste eeuw biedt voldoende voorbeelden ter illustratie van dit ondergane 'onrecht', denk alleen al aan het Molotov-Von Ribbentropact of de afspraken die in Jalta gemaakt werden.

Polen kampt volgens sommigen zelfs met een 'messiascomplex' waarbij de Poolse geschiedenis getekend zou zijn door lijden en verraad. Keer op keer offerde het land zich op om de barbaren buiten de deur te houden (Turken, Russen, Duitsers), zonder dat dit offer door de buitenwereld als zodanig werd erkend. Door zich te wentelen in een slachtofferrol ontslaat het land zich tegelijkertijd van het nemen van iedere vorm van gedeelde verantwoordelijkheid voor het eigen verleden.

8 Omer Bartov, *Erased. Vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine* (Princeton 2007) 8-9.

De Hongaarse schrijver Imre Kertész (1929-2016), Nobelprijswinnaar voor literatuur in 2002, zag dit zeer scherp en beklemtoonde dit voortdurend wanneer de oorlogsgeschiedenis van zijn land ter sprake kwam. Wanneer men weigert de eigen ervaringen te doorleven en zich deze toe te eigenen, kan het niet anders dan dat men het verleden blijft toeschrijven aan boosaardige, vreemde, buitenlandse krachten, aldus Kertész.⁹ Of zoals hij het in *Dagboek van een galeislaaf* kernachtig formuleerde: 'Hongarije heeft zich bevrijd van het bolsjewisme, maar nog niet van zichzelf'.¹⁰

'Poolse vernietigingskampen'

In het Poolse zelfbeeld wordt de Tweede Wereldoorlog – vol van heldenmoed en slachtofferschap – essentieel geacht. Juist in dat licht moet de wet voor het strafbaar stellen van formuleringen als 'Poolse vernietigingskampen' en 'Poolse crematoria' door de PiS-regering worden gezien. De associatie 'Polen-Shoah' werkt voor veel Polen als een rode lap op een stier. Ook president Obama moest door het stof toen hij in een redevoering in 2012 sprak over *Polish death camps*. Hij heeft daar uitvoerig zijn excuses voor aangeboden. De juiste formulering aangaande de 'Poolse kampen' is dan ook 'nazi-kampen op Pools territorium'. Dit is wellicht een mondvul, maar wel correcter en het besmeurt bovendien het Poolse eergevoel niet.

De draconische maatregelen tegen Jan Tomasz Gross passen in hetzelfde beeld. Deze Amerikaans-Poolse socioloog-historicus (hoogleraar in Princeton) ligt sinds de verschijning van zijn boek *Neighbors. The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland in 2001*, onder vuur in Polen.¹¹ In dit boek toont Gross op overtuigende wijze aan dat het de lokale niet-Joodse bevolking was die de Joodse medebewoners van het stadje over de kling joeg. Zeker toen duidelijk werd dat de gebeurtenissen in Jedwabne geen incident waren, maar dat er tientallen soortgelijke pogroms in Oost-Polen hadden plaatsgevonden zonder dat de Duitsers daarbij een actieve rol speelden. De kwestie Jedwabne geldt inmiddels als het meest verstrekkende en ingrijpende debat over de Joodse kwestie in

9 Zie bijvoorbeeld Kertész' essay *Ik, de ander* (Amsterdam 2001) 64. Hierin staat het volgende fragment over de omgang met het Hongaarse verleden: 'Als de natie niet wil inzien dat de vernielde privé-levens en het mislukte leven aan haar zelf te wijten zijn, als ze er de voorkeur aan geeft dit alles als een door boosaardige, *vreemde krachten* veroorzaakt *ongeluk*, ja als een *nationale vloek*, lotsbestemming of zelfs het noodlot te zien, dan heeft ze vanzelfsprekend behoefte aan *antisemitisme*.' (cursiveringen van Kertész).

10 Imre Kertész, *Dagboek van een galeislaaf* (Amsterdam 2003) 233.

11 Zie ook het artikel van Iwona Gusc, 'Over slachtoffers en daders. Jan T. Gross en het Poolse debat over de Holocaust', *Ex Tempore* 34:2 (2015) 131-146.

het naoorlogse Polen en vormt een mooi voorbeeld van *counter memory*.

Een interview met Gross op 13 september 2015 in *Die Welt* gooide extra olie op het vuur.¹² Aanleiding voor het artikel was de onwelwillende houding van Midden-Europese landen om Syrische vluchtelingen op te nemen. Gross wijst in het artikel op het aanbod van de Poolse regering om 2.000 mensen toegang tot het land te verschaffen, onder de voorwaarde dat het uitsluitend christelijke vluchtelingen zou betreffen. Hij betitelde deze houding, in een land van 40 miljoen inwoners, als ‘harteloos’ en ‘schaamteloos’, en wees op Duitsland, dat wel verantwoordelijkheid nam en empathie naar deze vluchtelingen toonde. Vervolgens koppelde Gross deze Midden-Europese houding aan de ‘moordzuchtige geschiedenis’ die deze regio zou kenmerken. Dan volgde de uitspraak die hem nu alom wordt nagedragen: ‘Die Polen beispielweise waren zwar zu Recht stolz auf den Widerstand ihrer Gesellschaft gegen die Nazis, haben aber tatsächlich während des Krieges mehr Juden als Deutsche getötet’.

Los van het feit dat Gross’ uitspraak vaak verkeerd wordt geciteerd – hij beweerde dus *niet* dat de Polen meer Joden zouden hebben vermoord dan de Duitsers – trof deze uitspraak de Polen vol in het hart. Het Poolse zelfbeeld werd hiermee geheel op zijn kop gezet. De Polen waren niet louter slachtoffer, maar ook dader.

In het Poolse regeringskamp reageerde men furieus. Er werd onderzocht of Gross de toegang tot het land voortaan verboden kon worden. Verder trachtte de Poolse overheid zijn onderscheiding uit 1996 voor zijn anticommunistische houding als dissident in 1968 (‘Ridderorde voor Bijzondere Verdiensten’) te ontnemen.

Naast Gross ondervonden ook de beide Cleveringa-hoogleraren (2021-2022) Jan Grabowski en Barbara Engelking veel obstructie en rechtsvervolging van de kant van de Poolse regering. De sociologe Engelking, grondlegger van het Poolse centrum voor Holocaust onderzoek, benadrukt in haar werk geregeld de mate van onverschilligheid en passiviteit onder de Poolse bevolking tegenover de Joden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Grabowski, een Canadees-Poolse historicus, is al even kritisch over de houding van veel Polen ten aanzien van de Joden. In *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* beschrijft hij de Poolse verantwoordelijkheid voor het lot van de Joden op het Poolse platteland.¹³

12 Jan T. Gross, ‘Die Osteuropäer haben kein Schamgefühl’, *Die Welt* (13/9/2015). Zie: <http://www.welt.de/debatte/kommentare/article146355392/Die-Osteuropaer-haben-kein-Schamgefuehl.html>.

13 Jan Grabowsky, *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Bloomington 2013).

Ida

Op 25 februari 2016 werd op de Poolse nationale televisie (*Telewizja Polska 2*) de film *Ida* van Pawel Pawlikowski vertoond. Een jaar eerder had deze Poolse film een Oscar ontvangen in de categorie 'beste buitenlandse inzending'. *Ida* die op het punt staat als zuster in te treden tot een kloosterorde gaat eerst met hulp van haar tante (haar enige familielid) op zoek naar haar tot dan toe onbekende Joodse familiegeschiedenis. Opmerkelijk aan de uitzending op de Poolse televisie was dat deze voorafgegaan werd door een twaalf minuten durende bijsluiter. Hierin werd door verschillende deskundigen uitvoerig ingegaan op de tekortkomingen van de film. Zo zouden de Pools-Joodse relaties eenzijdig worden belicht en zouden deze geen recht doen aan de historische complexiteit van deze relaties. De Poolse plattelandsbevolking zou als primitief en antisemitsch worden geportretteerd, ontdaan van iedere menselijke eigenschap. Verder zou in de film nergens duidelijk worden gemaakt dat het bovenal de Duitse bezetter was die verantwoordelijk was voor het oorlogsleed. Tot slot, aldus de boodschap in de bijsluiter, zou de film slechts het Joodse standpunt weergegeven en juist daarom een Oscar hebben gekregen.¹⁴

Shoah in het Westen als een *civil religion*

Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw is het belang van de Shoah binnen de Westerse herinneringscultuur steeds meer toegenomen. Lag aanvankelijk de nadruk binnen de herinneringscultuur ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk op heldendom, verzet en het kwaad dat door vereende krachten was verslagen – een nationaal-christelijk discours – in de tweede helft van de jaren zestig begon dit beeld te kantelen. In lijn met de Amerikaanse godsdienst-socioloog Robert Bellah (1927-2013), is er vanaf de jaren tachtig in West-Europa en de VS sprake van een *civil religion* waar het de Shoah betreft. Op rituele en emotionele wijze wordt de herinnering aan de Shoah levend gehouden. Speciale dagen zijn hiervoor gereserveerd en er zijn historisch betekenisvolle locaties afgebakend. De Shoah is zo verworden tot een religie met een eigen

14 <http://stopklatka.pl/news/ida-w-tvp2-wyjasniajace-napisy-przed-emisja-filmu> (geraadpleegd op 18 april 2016). Aan het woord komen drie personen: Piotr Gursztyn, Krzysztof Kłopotowski en Maciej Świrski – de eerste twee werken voor TVP, de laatste is actief binnen *Reduta Dobrego Imienia*. (Met dank aan Jacek Pawłowski voor de vertaling van de betreffende tekst.).

mythos en heilsleer, met eigen demonen, helden en mystici.¹⁵

De Shoah is daarbij internationaal geïnstitutionaliseerd geraakt. Zo vond tussen 26 en 28 januari 2000 het *Stockholm International Forum on the Holocaust* plaats.¹⁶ Afgevaardigden uit 46 landen kwamen hier tezamen om te spreken over educatie, herinnering en onderzoek omtrent de Shoah. Aan het slot van dit forum tekenden alle afgevaardigden een verklaring, inclusief die van Polen en Hongarije – Oekraïne ondertekende niet –, waarmee deze landen zich committeerden aan het streven om de Shoah blijvend onder de aandacht te brengen. De verklaring stelde verder vast dat 27 januari – de dag waarop Auschwitz-Birkenau in 1945 werd bevrijd – voortaan erkend zou worden als *Holocaust Memorial Day*. In de eerste drie punten van de verklaring staat omschreven dat de Shoah de grondslagen van onze beschaving ter discussie stelde en dat deze gebeurtenis een unieke en universele betekenis heeft. Daarom zou de Shoah voor eeuwig een plek moeten behouden in onze collectieve herinnering. Op 1 november 2005, zestig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, riepen de Verenigde Naties 27 januari uit tot *International Day of Commemoration in Memory of the Victims of the Holocaust*. Parallel aan het VN-besluit nam ook het Europees Parlement dat jaar een resolutie aan waarmee *Holocaust Memorial Day* op 27 januari de eerste officieel ingestelde herinneringsdag werd van het derde millennium.

De collectieve herinnering aan de Shoah in Midden-Europa

In Midden-Europa verliep dit naoorlogse proces onder invloed van het communisme geheel anders. Daar was na 1945 ruimte, noch behoefte om bijzondere aandacht te besteden aan de Shoah. Dit leed paste niet binnen de communistische ideologie – er waren slechts fascist en antifascisten – en het onderwerp was niet opportuun om de toch al smalle machtsbasis voor de communisten in deze landen te verbreden. Daarom was het beter het gehele onderwerp te laten rusten. Met de val van de Muur werd de houding in Midden-Europa ten aanzien van de Shoah nauwelijks gewijzigd, al vond er wel meer onderzoek plaats. De Westerse preoccupatie met de Shoah wordt in Midden-Europa veelal niet begrepen en een gedeelde herinneringscultuur op dit punt lijkt dan ook ver weg. In Midden-Europa is men veeleer bezig met de verwerking van het communisme. Anders dan in het Westen was er hier na 1945 geen ruimte om de eigen vrijheid en onafhankelijkheid weer te bevestigen: hier volgde het

15 Zie Jan Oegema, *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (Amsterdam 2003).

16 Holocaust Memorial Day Trust (2000) *The Stockholm Declaration*. Beschikbaar op: <http://hmd.org.uk/page/stockholm-declaration>.

ene totalitaire systeem het andere op. In die zin is de twintigste-eeuwse totalitaire ervaring in Midden- en Oost-Europa vele malen ingewikkelder en bloediger dan die in het Westen.

Na 1989 blijkt dan ook dat communisme en nazisme in deze regio vaak met elkaar worden vergeleken en aan elkaar gelijk worden gesteld, zoals in het museum *Terror Háza* in Boedapest. Dit museum is gebouwd op de plaats waar in de oorlog de Pijlkruisers (de Hongaarse nazi's) hun hoofdkwartier hadden en na de oorlog de communistische geheime dienst zijn verhoorpraktijken uitoefende. Juist op zo'n plek ligt het voor de hand nazisme en communisme te vergelijken. Voor het Westen ligt deze vergelijking heel gevoelig: het nazisme geldt in het Westen immers als het absolute kwaad en is dus per definitie onvergelijkbaar. In absolute aantallen slachtoffers hebben de communisten ongetwijfeld meer doden op hun geweten dan de nazi's, maar de systematische moord op een groep mensen op basis van veronderstelde raciale verschillen is iets wat de communisten niet in de schoenen geschoven kan worden.

Een mogelijke toenadering?

Zijn er dan geen ontwikkelingen die in de richting van een mogelijke toenadering tussen beide delen van Europa wijzen? Wellicht, zij het dat de politieke omstandigheden met PiS in Polen en Fidesz in Hongarije verre van ideaal zijn. In wetenschappelijk opzicht zou het werk van Timothy Snyder – *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin* en *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* – een handreiking kunnen bieden.¹⁷ Het omvat een poging te komen tot een geschiedschrijving waarin beide totalitaire ervaringen worden samengebracht en met elkaar worden verbonden. Snyder spreekt over een debat tussen *civilizers* (het Europa van de Verlichting) en de *nationalizers* (het Europa van de ervaringen waarbij de nationale soevereiniteit voortdurend bevochten moet worden) en bekritiseert de eenzijdige wijze waarop de Shoah in het Westen wordt beschreven en onderzocht. Hij is tevens kritisch over de herinneringscultuur die hier dominant is geworden: 'commemoration is the siren song of signification, appealing to emotions but fatal for thought'.¹⁸

Tegelijkertijd zijn er in Midden-Europa ook ontwikkelingen die wijzen op een grotere aandacht voor de Joodse geschiedenis in deze regio. Het meest indrukwekkende voorbeeld hiervan is wel het museum Polin dat in 2013 in het hart van het voormalige Joodse getto in Warschau is verzezen. Het museum omvat 1000 jaar Pools-Joodse geschiedenis en

17 Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin* (2010) en *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* (2015).

18 Timothy Snyder, 'Commemorative causality' – zie: <http://www.eurozine.com/articles/2013-06-06-snyder-en.html> 7.

geeft een veelomvattend en genuanceerd beeld van een samenleven, met alle hoogte- en dieptepunten van dien. De Shoah neemt binnen de tentoonstelling een voorname plaats in (al is deze volgens sommige Westerse critici niet groot genoeg), maar Polen en antisemitisme vallen in dit museum niet samen. Het land had immers eeuwenlang juist grote aantrekkingskracht op Joden, die hier een grotere mate van vrijheid aantreffen dan in omliggende landen. Het beeld dat Polin schetst is zo meerduidig en laat ruimte voor vragen. Toch lijkt Polin niet meer dan een voorzichtige poging tot toenadering; de algehele teneur wijst toch eerder in de richting van toenemende verwijdering tussen West- en Midden-Europa.

De comfortabele historische consensus die sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog was verkregen tussen de West-Europese landen, wordt ondermijnd door de toenemende uitbreiding in oostelijke richting. De Europese Unie mag dan groeien, intern wordt de samenhang steeds geringer en komen de culturele breuklijnen steeds meer aan de oppervlakte. Een overkoepelend Europees Shoah-narratief lijkt zo vooralsnog ver verwijderd.¹⁹

19 Dit artikel is mede gebaseerd op een eerder door mij geschreven artikel, zie: 'Memory Crisis: The Shoah within a collective European memory', *Journal of European Studies* 49:3-4 (2019) 1-15.

Levend verleden

De Grote Ierse Hongersnood als hedendaags erfgoed

Margu rite Corporaal

De afgelopen decennia heeft onderzoek op het gebied van cultureel geheugen onze kennis over hoe wij met het verleden omgaan aanzienlijk vergroot. Een belangrijk verworven inzicht daarbij is dat onze herinneringsculturen intrinsiek gevormd worden door hedendaagse gebeurtenissen en politieke agenda's. Memory studies wetenschapper Astrid Erll betoogt dat het cultureel geheugen van gemeenschappen juist om die reden vloeibaar is. Het beweegt mee met maatschappelijke veranderingen en toekomstvisies, door de tijd en over culturele grenzen heen: 'across [...] and also beyond cultures.'¹

Dat het nalatenschap van het verleden sterk gekleurd wordt door het heden is zeker het geval wat betreft het erfgoed van hongersnoden. We zien vandaag de dag dat de Oekraïense hongersnood onder het regime van Stalin (1931-33), vaak Holodomor genoemd, weer volop in de belangstelling staat sinds de uitbraak van haar oorlog met Rusland.² Dat is zeker het geval nu Ruslands blokkades op Oekraïense graanexport wereldwijd voedseltekorten dreigen te veroorzaken.³ Met name in gemeenschappen waar zich veel Oekraïense migranten hebben gevestigd sinds het begin van de twintigste eeuw, zoals de Canadese provincie Ontario, is dit het geval. Zo tweette burgemeester Drew Wilkins op 24 juni van dit jaar, naar aanleiding de inwijding van het eerder vernielde Holodomor monument in Jackson Park in de Canadese plaats Windsor: '[t]his site serves as a gathering place to remember the horrors of the Ukrainian famine, but also to stand in solidarity as the country faces Russia's illegal invasion.'⁴

1 Astrid Erll, 'From "District Six" to District 9 and Back: The Plurimedial Production of Travelling Schemata' in: Chiara de Cesari en Ann Rigney eds, *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales* (Berlijn 2014) 29-50, aldaar 29.

2 Voor wie meer wil lezen over de Holodomor, zie onder meer: John Paul Himka, 'Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932-33', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 14:2 (2013) 411-436; David R., *Marples, Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine*, (Boedapest 2007).

3 Zie bijvoorbeeld Daniel Boffey, 'Russia's Black Sea blockade pushing millions towards famine', *The Guardian* (14 mei 2022).

4 <https://twitter.com/CityWindsorON>, 24 juni 2022.

Voor Drew staat het monument niet alleen voor een vreselijke hongersnood in het verleden, maar dwingt het ons ook om solidair te zijn met de Oekraïense bevolking die wederom te lijden heeft onder Russische agressie.

Dat hongersnoden levend verleden zijn wordt des te meer duidelijk als we het rijke erfgoed van de Grote Ierse Hongersnood (1845-49) onderzoeken, dat in dit artikel centraal zal staan. Om kort de achtergrond van deze ramp uiteen te zetten: door een uit Amerika afkomstige aardappelziekte, gingen in het najaar van 1845 de gewassen in Ierland massaal verloren. Omdat de aardappel de belangrijkste voedselvoorziening van de plattelandsbevolking was, stierven meer dan één miljoen mensen door honger maar ook door ziektes die welig tierden in de armenhuizen die overbezet waren.⁵ Medici zoals Henry Kennedy schreven in die tijd dat honger de belangrijkste reden was voor de uitbraak van epidemieën in Ierland, omdat gebrek aan voedsel weerstand aanzienlijk verlaagde: 'famine is their paramount cause in Ireland.'⁶ Daarnaast was de aardappeloogst een bron van extra inkomsten waarmee landarbeiders de pacht konden betalen. Het verlies hiervan leidde ertoe dat velen uit hun armoedige woningen werden gezet en dakloos rondzwierven.⁷ Bovendien vertrokken ruim twee miljoen Ieren uit hun door hongersnood getroffen moederland, waardoor Ierse gemeenschappen ontstonden in met name Engeland, de Verenigde Staten, Canada en Australië.⁸

De enorme impact van de Grote Hongersnood heeft voor een sterk *Nachleben* van die periode in het culturele geheugen van Ierland en haar diaspora gezorgd, die tot de dag van vandaag weerklinkt. Deze bijdrage gaat in op hoe betekenisvol deze hongersnood recentelijk is, in sociale debatten over de COVID pandemie, de oorlog in Oekraïne en het vluchtelingenvraagstuk. Tevens zullen drie belangrijke tendensen in het hedendaagse cultureel geheugen van de Ierse Hongersnood belicht worden. Dit is, ten eerste, het toenemende transnationale karakter van dit erfgoed. Ten tweede wordt het groeiende karakter van dit erfgoed als *multidirectional* behandeld. Zoals Michael Rothberg deze term definieert, gaat het

5 Andrés Eiríksson, 'Paupers and Beggar Brats: Parsonstown Workhouse and Union Policy during the Famine,' in: Marguërite Corporaal en Peter Gray (eds.), *The Great Irish Famine and Social Class: Conflicts, Responsibilities, Representations* (Oxford 2019) 173-203.

6 Henry Kennedy, *Observations on the Connexion between Famine and Fever in Ireland, and Elsewhere* (Dublin 1847) 33.

7 Zie onder andere Peter Gray, *Famine, Land, and Politics: British Government and Irish Society, 1843-1850* (Dublin 1999); Cormac Ó Gráda, *Black '47 and Beyond: The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory* (Princeton 1999).

8 Zie: James S. Donnelly, *The Great Irish Potato Famine* (Stroud 2003), aldaar hoofdstuk 7; Kevin Kenny, *The American Irish: A History* (London 2000) 98-130.

hierbij om tradities van cultureel geheugen van verschillende gemeenschappen die met elkaar vervlochten raken in de vorm van een interactieve synergie: 'in dynamic transfers.'⁹ Tenslotte zien we met name in musea een stijgende aandacht voor materialiteit om de empathie van het publiek op te roepen. Dit verschijnsel wordt door Laurence Gourievidis *vicarious empathy* genoemd.¹⁰

De Ierse Hongersnood: Hedendaagse Relevantie

De jaarlijkse nationale herdenking van de Grote Hongersnood op 17 mei 2020 was, vanwege de COVID pandemie, een sobere plechtigheid die plaats vond in St Stephen's Green in Dublin, bij Edward Delaney's hongersnood monument (1965). Minister van Cultuur en de Gaeltacht (regio's waar Iers de hoofdtal is), Josepha Madigan hield een speech waarin ze juist stilstond bij de grote uitbraken van besmettelijke ziektes zoals cholera en tyfus tijdens de Hongersnood jaren. Hierbij noemde ze de heldendaden van artsen en geestelijken, die de uitgehongerde, zieke Ieren verzorgden met gevaar voor eigen leven, in de armenhuizen in Ierland maar ook in de zogenaamde *fever sheds*, quarantaine stations in Ontario en Quebec. Ze vergeleek hun heldhaftigheid met de moed die zorgpersoneel toonde in de eerste maanden van de pandemie.¹¹ Ze legde de overeenkomsten bloot tussen 'the doctors and nurses of the fever hospitals, in and outside Ireland, who risked their own lives to care for others' en 'the same qualities of courage and commitment to others in our healthcare staff today'.¹² Bovendien las Madigan een passage voor uit het gedicht *Quarantine* (1977) van dichteres Eavan Boland dat een oud echtpaar beschrijft waarvan de vrouw getroffen is door de zogenaamde *famine fever*.¹³ Tijdens de ceremonie kwamen verschillende manifestaties van herinnering samen, in de vorm van een monument, een gedicht, een

9 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory* (Stanford 2009) 5.

10 Laurence Gourievidis, *The Dynamics of Heritage: History, Memory and the Highland Clearances* (Farnham 2010) 98.

11 Zie T. Stratton, *Remarks on the Sickness and Mortality among the Emigrants to Canada in 1847* (Montreal 1848) 3. Zie ook: Mark McGowan, *Death or Canada: The Great Famine Migration and Toronto, 1847* (Toronto 2009); Jason King, 'The Remembrance of Irish Famine Migrants in the Fever Sheds of Montreal,' in: Margu rite Corporaal, Christopher Cusack, Lindsay Janssen (eds.), *Global Legacies of the Irish Famine: Interdisciplinary and Transcultural Perspectives* (New York 2014) 245-66.

12 Voor de hele toespraak, zie 'Minister Josepha Madigan TD officiates at the National Famine Commemoration Ceremony in St. Stephen's Green Dublin,' <https://www.chg.gov.ie/speech/speech-by-minister-for-culture-heritage-and-the-gaeltacht-josepha-madigan-t-d-at-the-national-famine-commemoration-2020/>.

13 Eavan Boland, 'Quarantine', in: *Code* (Londen 2001) 44.

toespraak en zelfs een door de minister ingewijde gedenkplaat ter herinnering aan de eerste nationale Hongersnood herdenking. Verschillende traumatische tijdsperiodes – de Hongersnood en de COVID crisis – werden met elkaar verbonden in het herdenkingsritueel.

Tijdens de voortdurende vluchtelingen crisis, die begon in 2015, werd het verleden van de Grote Hongersnood vaak aangehaald als reden waarom Ierland meer asielzoekers zou moeten opnemen. Dit was bijvoorbeeld het geval tijdens een pro-vluchtelingen demonstratie die plaatsvond op 12 september 2015 bij Rowan Gillespie's *Famine* (1997) monument aan de Custom House Quay in Dublin (figuur 1).¹⁴ Deze bronzen beeldengroep bestaat uit grote uitgemergelde figuren van drie mannen, een vrouw en een hond die op weg waren naar een migrantenschip voor de oversteek naar de Nieuwe Wereld. Dat de demonstratie daar plaatsvond, kan gezien worden als een politiek statement: tijdens de Grote Hongersnood waren de Ieren zelf ook vluchtelingen geweest die een nieuw thuis vonden in andere landen. Bovendien overleefden ook veel van de Ierse passagiers de barre overtocht niet op de zogenaamde *coffin ships*.¹⁵ Zoals *The Cork Examiner* schreef op 29 december 1847, waren de door honger en ziekte verzwakte Ieren vaak niet opgewassen tegen de lange reis: 'many of their class have already died from want of the means to bear up against the hardships of their journey.'¹⁶ De demonstranten legden een verband tussen deze Ierse slachtoffers en de migranten die anno 2015 in de Middellandse Zee verdronken, door het dragen van spandoeken met de tekst 'Never again, no more coffin ships.'¹⁷ De herinneringen aan de Grote Hongersnood – gesymboliseerd door een monument ter nagedachtenis aan deze inktzwarte periode – fungeerden bij dit protest als middel voor politieke mobilisatie voor empathie met vluchtelingen, waarbij het verleden een basis legde voor zulke solidariteit. Charlotte McIvor noemt dit fenomeen 'historical duty'.¹⁸ Kort gezegd houdt dit in dat solidariteit die in het verleden aan de eigen groep verleend is,

14 Zie: David Kearns, 'Thousands turn out in Dublin and across Europe for refugee support rally,' *The Irish Times* (12 September 2015), <https://www.independent.ie/irish-news/thousands-turn-out-in-dublin-and-across-europe-for-refugee-support-rally-31522118.html>.

15 Zie: McGowan, *Death or Canada*; Cian T. McMahon, *The Coffin Ship: Life and Death at Sea during the Great Irish Famine* (New York 2021), met name hoofdstuk 4.

16 'Distressed Emigrants,' *The Cork Examiner* (29 December 1847).

17 Zie Kearns, 'Thousands turn out in Dublin and across Europe for refugee support rally.'

18 Charlotte McIvor, 'Historical duty, palimpsestic time and migration in the Decade of Centenaries,' *Irish Studies Review* 24:1 (2016) 49-66, aldaar 51.

roept om een soortgelijke inzet voor volkeren die nu soortgelijke problemen ervaren.

*Figuur 1. Rowan Gillespie, 'Famine'.
Bron: eigen foto, auteur.*

Het verleden van de Grote Ierse Hongersnood is recentelijk ook ingezet om medeleven met de in oorlog levende Oekraïense bevolking op te roepen. Een tweet van de Ierse premier Micheál Martin, ter gelegenheid van zijn bezoek aan het Holodomor monument in Kiev op 6 juli 2022, bekritiseert hoe Rusland voedselvoorziening als een machtsmiddel in het conflict misbruikt: 'Russia must not be allowed to use food as a weapon in this immoral and unjustified war.' Deze zin werd voorafgegaan door de opmerking dat Oekraïne en Ierland beide een hongersnood hebben meegemaakt: 'Both Ukraine and Ireland know the suffering and pain of famine.'¹⁹ De tweet illustreert dat culturele herinneringen van de eigen gemeenschap sympathie opwekken voor een groep die een soortgelijk verleden heeft doorstaan. Het cultureel geheugen van hongersnood wordt hiermee transnationaal: het gedeelde erfgoed van voedselcrises overschrijdt landsgrenzen.

Transnationaal Erfgoed

Dat premier Martin deze vergelijkingen trekt tussen de Grote Ierse Hongersnood en Holodomor is niet verwonderlijk: onder de invloed van globalisering worden dit soort gedeelde ervaringen uit het verleden vaker aan elkaar gerelateerd in publieke debatten. Dat zagen we immers ook bij de eerder genoemde pro vluchtelingen demonstratie in Dublin waar parallellen werden getrokken tussen de Hongersnood migranten

19 <https://twitter.com/michealmartinTD>, 6 Juli 2022.

en Syrische en Afrikaanse asielzoekers. In het veld van *memory studies* zoals zich dat de laatste tien jaar ontwikkeld heeft, overheerst bovendien het idee dat cultureel geheugen veelal transnationaal van karakter is. Steven Vertovec definieert transnationalisme als relaties die nationale grondgebieden en gemeenschappen overstijgen: 'sustained, cross-border relationships spanning nation-states.'²⁰ Ann Rigney en Chiara de Cesari zien transnationalisme op soortgelijke manier, namelijk als processen van uitwisseling en interactie die voorbij culturele grenzen gaan: 'trans-cultural circulations, interactions and cross-currents.'²¹

Als we vanuit deze definities naar het wereldwijde erfgoed van de Grote Ierse Hongersnood kijken, dan is evident dat dit nalatenschap van meet af aan intrinsiek transnationaal is. Kijken we bijvoorbeeld naar hoe literatuur vorm heeft gegeven aan het cultureel geheugen van de Grote Hongersnood, dan zien we dat al kort na de ramp in zowel Ierland als Noord-Amerika teksten verschenen die de hongercrisis herdenken. Iers-Amerikaanse schrijvers zoals bijvoorbeeld Mary Anne Sadlier en Dillon O'Brien, die kort voor en tijdens de Hongersnood vanuit Ierland naar respectievelijk Canada en Amerika trokken, gaven betekenis aan de recente rampspoed in hun romans. Sadliers *New Lights: Or Life in Galway* (1853) beschrijft met name hoe de Katholieke plattelandsbevolking door hun landheren onder druk werd gezet om de hoge pacht te voldoen terwijl ze niets te eten hadden. O'Briens *The Dalys of Dalystown* (1866) verhaalt Henry Daly's terugkeer naar zijn geboortedorp waar veel bewoners overleden waren aan honger.²²

We kunnen daarmee spreken van een vroege trans-Atlantische traditie van Hongersnood *Nachleben* in onder meer de literatuur. Daarbij komt dat vroege teksten over de Ierse Hongersnood vaak over landsgrenzen circuleerden, omdat ze herdrukt werden voor de Noord-Amerikaanse markt. Zo verscheen Allen Clington's *The Old House at Home: The Adventures of Frank O'Donnell* (1859) eerst in boekvorm bij uitgever James Duffy in Dublin. Hierna kwam het als *Frank O'Donnell* (1861) uit in Dublin en Londen, eveneens bij Duffy, en werd het daarna als feuilleton gepubliceerd in het Amerikaanse tijdschrift *The Pilot*, tussen januari en juli 1863. Weer tien jaar later werd de Hongersnood roman in boekvorm uitgegeven onder de titel *The O'Donnells of Glen Cottage*, door D. en J. Sadlier in New York.

20 Steven Vertovec, *Transnationalism* (London 2009) 2.

21 Ann Rigney and Chiara de Cesari, 'Introduction' in: Ann Rigney and Chiara de Cesari (eds) *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales* (Berlin 2004) 4.

22 Voor verdere analyse van deze romans, zie: Marguérite Corporaal, *Relocated Memories of the Great Famine in Irish and Diaspora Fiction, 1846-1870* (Syracuse 2017) met name de hoofdstukken 1 en 3.

Wat betreft herdenkingen van de Grote Hongersnood: Ierlands *National Famine Commemoration Day* wordt sinds 2009 elk jaar zowel in de republiek Ierland als in overzeese plaatsen met een sterke Ierse diaspora wordt gehouden. Zo vond de herdenking in 2009 plaats in het Ierse Skibbereen en Canadese Toronto, in 2010 zowel in Murrisk in het graafschap Mayo bij John Behans nationale Hongersnood monument als in New York City; en in 2018 in Cork en Williamstown, Melbourne. Daarmee kan de herdenking sinds een jaar na invoering als een transnationaal herinneringsritueel gezien worden.²³

Kijken we naar de talrijke monumenten en gedenktekens die als Hongersnood erfgoed ontstaan zijn, dan zien we dat dit erfgoed ook transnationaal is: van John Behans nationale Hongersnood monument in Murrisk (1997), Brian Tolles *Irish Hunger Memorial* (2002) in het New Yorkse Battery Park tot het *Australian Monument to the Great Irish Famine* (1999) van Hossein en Angela Valamanesh. Hierdoor zien we een grenzeloze herdenkingscultuur wat betreft de Grote Ierse Hongersnood. Zoals Emily Mark-FitzGerald stelt in *Commemorating the Famine: Memory and the Monument* (2013), werden met name sinds de midden jaren negentig, 150 jaar na de Grote Hongersnood, veel monumenten opgericht in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Canada en Australië. Het initiatief hiertoe kwam vaak vanuit de Ierse diaspora gemeenschappen die in een 'crowded multicultural civic landscape', een pluriforme en multiculturele publieke ruimte, de geschiedenis van de Hongersnood en hun verre voorouders levend wilden houden.²⁴

Een interessante recente ontwikkeling in dit transnationale herinneringslandschap van de Grote Hongersnood is de constructie van monumenten op verschillende continenten die, in samenhang met elkaar, een verhaal vertellen over het Hongersnood verleden. Dit is het geval bij drie monumenten die Rowan Gillespie ontworpen heeft: het eerder genoemde *Famine* (1997) monument in Dublin, dat in opdracht van de rijke weldoenster Norma Smurfit werd gemaakt en aan de staat werd geschonken.²⁵ *Migrants* (figuur 2), is een bronzen beeldengroep die in 2007 geplaatst werd op Eireann Quay, bij de herinneringsplek Ireland Park in Toronto in opdracht van de Canada Ireland Foundation.²⁶ Tenslotte is er het monument *Footsteps towards Freedom* (2017) dat een plek vond aan Hobart's waterfront in Tasmanië, het voormalige Van Diemen's Land. Met name

23 Zie: www.irishfamine.ie.

24 Emily Mark-FitzGerald, *Commemorating the Famine: Memory and the Monument* (Liverpool 2013) 152.

25 Zie: Emily Mark-FitzGerald, 'Famine Memorials,' <https://irishfaminememorials.com/2014/01/16/dublin-co-dublin-1997/>.

26 Zie: <http://www.canadairrelandfoundation.com>

Famine en *Migrants* vormen een narratief omdat dezelfde bronzen figuren zijn gebruikt. De beelden in *Famine* in Dublin portretteren de groep door honger verzwakten, die na een lange barre tocht te voet de oversteek naar Canada wilden maken. De groep in *Migrants* in Ireland Park toont deze emigranten bij aankomst in Canada en de wanhoop die de figuren eerder uitdrukten over hun lot is veranderd in hoop voor de toekomst. De enige vrouwenfiguur houdt haar handen op haar inmiddels zwangere buik, als teken van een nieuw leven, en één van de mannen strekt zijn handen wijd uit naar de stad, als een kans op een nieuwe leefomgeving die hij omarmt. Tezamen vertellen deze *lieux de mémoire*, het verhaal van vertrek en aankomst, verlies en een nieuw begin.²⁷

Figuur 2: Rowan Gillespie, 'Migrants'.
Bron: William Jenkins, met toestemming

Footsteps towards Freedom (figuur 3) toont vier veroordeelde vrouwen die middels gedwongen migratie naar Van Diemen's Land zijn gedreven tijdens de Grote Ierse Hongersnood. Vooral in het jaar 1849 werd een enorm groep van zulke misdadigsters vanuit Kildare naar het grootste eiland van Australië verscheept, zoals Catherine Flemings onderzoek laat zien.²⁸ Volgens journalist Dianne Snowden, drukken de beelden het wrange lot van deze vrouwen uit. Vanuit grote armoede in Ierland, kwamen ze in een kolonie terecht waar ze niet alleen vreselijk hard moesten werken maar ook seksueel uitgebuit werden: 'Not only was their labour crucial to the fledgling colony, but they were considered breeding stock.'²⁹ *Footsteps towards Freedom* vertelt een ander verhaal over de Grote Ierse Hongersnood en staat daarmee enigszins los van het narratief van de twee andere monumenten. Desalniettemin zien we een terugkerende

27 Voor de term zie: Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,' *Representations* 26 (1989) 7-25, aldaar 19.

28 Catherine Fleming, *The Transportation of Women from Kildare to Van Diemen's Land in 1849* (Dublin 2012).

29 Dianne Snowden, 'Shaping History: Rowan Gillespie's Statues,' *FortySouth* (29 July 2017).

iconografie van lijdende jonge vrouwen, moederschap – een van de vrouwenfiguur in *Footsteps* draagt een pasgeboren kind. Het feit dat de beeldgroepen als een *famine trilogy* worden gezien, is teken van een onderlinge relatie.³⁰ De drie monumenten vormen een transnationale verbinding in erfgoed tussen Ierland en twee van haar belangrijke diaspora gebieden: Canada en Australië.

Figuur 3: Rowan Gillespie, 'Footsteps towards Freedom'.
Bron: Wikimedia Commons, Gary Houston.

Het culturele *Nachleben* van de Grote Ierse Hongersnood van de afgelopen jaren laat niet alleen sterkere transnationale verbanden zien tussen herinneringsprojecten met betrekking tot deze ramp. We zien ook meer tekenen van wat Michael Rothberg *multidirectional memory* noemt.³¹ Dit houdt in dat teksten en monumenten de herinneringen aan de aardappelhonger in Ierland vervlechten met die van andere hongersnoden, elders ter wereld. De roman *No Country* (2014) van de Indiaas-Amerikaanse schrijver Kalyan Ray is hier een uitstekend voorbeeld van. De roman speelt zich in verschillende tijden en plaatsen af, maar voor voor een groot deel in het West-Ierse graafschap Sligo, tijdens de Grote Ierse Hongersnood. De hoofdpersoon Brendan McCarthaigh ziet dagelijks hoe verzwakt de bevolking raakt door het gebrek aan voedsel: 'Children and emaciated men lined up the lanes, young boys crouching by road signs to Boyle and Colloney, too weak to stand.'³² Zelf ziet hij zich genoodzaakt om met zijn pleegdochter Maeve naar Canada te gaan, waar beiden een tijd in een quarantaine post moeten verblijven. Intussen bouwt Brendans boezemvriend Padraig Aherne een nieuw leven op in koloniaal India

30 Zie: <https://rowangillespie.net/famine/>

31 Rothberg, *Multidirectional Memory*, 19.

32 Kalyan Ray, *No Country* (New York 2014) 134.

waar diens kleinzoon in 1942-43 getuige is van de verschrikkingen van de Bengaalse hongersnood.³³ De herinneringen hieraan schrijft Robert in 1987 op in een brief aan zijn eigen kleinzoon Neel en daarin haalt hij ook aan hoe zijn eigen grootvader Padraig de Ierse Hongersnood moet hebben beleefd:

My grandfather Padraig had come from aan Ireland racked by famine—the kind of famine that I myself saw in Calcutta and the surrounding countryside in 1942-43. Again, that was a man-made famine. All the grains were taken from Bengal’s fine harvests for the war effort in Burma, leaving the Bengalis starving. Over a million people died in the streets, mothers begging feebly for a bit of rice-gruel (not even rice!) for their swollen-bellied children. These were Jim Gwynne’s pictures of the Irish dead – you remember them, don’t you? – brought to dreadful life again. What has the Empire learnt from the 1840s to the 1940s? Or perhaps, they learn too well.³⁴

Er was net zo’n erge hongersnood in Calcutta in 1942-43 als in Ierland bijna een eeuw eerder, schrijft Robert. Beide hongersnoden waren bovendien het gevolg van koloniaal falen door het Britse rijk dat niets lijkt te hebben geleerd van de rampspoed in Ierland – of misschien is een herhaling van beleid juist een manier om het volk verder uit te buiten? Ray’s roman plaats de Grote Ierse Hongersnood in een breder kader van imperialistisch onrecht. Tegelijkertijd gaan representaties van de Ierse en Bengaalse Hongersnood bijna naadloos in elkaar over om deze koloniale kritiek te uiten. Deze *multidirectional memory* wordt versterkt door terugkerende tropen in de beschrijvingen van beide hongersnoden, zoals die van bedelende moeders die stervende kinderen rondzeulen.

Een recent onthuld monument (2018) in de Schotse stad Glasgow brengt ook herinneringen aan de geleden honger van twee gemeenschappen samen. Dit zogeheten *Glasgow Irish and Highland Famine Memorial* bestaat uit een omgekeerde boot waarop aan twee kanten teksten gezet zijn die ieder eer betonen aan een gemeenschap die de aardappelhonger ontvluchtte en een beter bestaan in Glasgow zocht. De eerste groep zijn de Ieren die tijdens de Grote Hongersnood zich in groten getale in de stad vestigden, veelal tot ontzetting van de stadse gemeenschap die vreesde de haveloze, bedelende Ieren niet te kunnen opvangen. Zoals *The Glasgow Herald* op 5 maart 1847 schreef, ‘the enormous number of Irish vagrants

33 Voor meer informatie over deze hongersnood, zie: Richard Stevenson, *Bengal Tiger, British Lion* (Lincoln 2005) 114-44.

34 Ray, *No Country*, 493.

poured in upon us by steamer that arrives in the Clyde, threatens to eat us up.³⁵ Dat deze rondzwerende migranten veel overlast veroorzaakten en ook nog eens veelal het Katholieke geloof aanhingen, in tegenstelling tot de Protestantse Ieren uit Ulster die zich eerder in Glasgow hadden gevestigd, vergrootte de animositeit.³⁶ De tweede groep die het monument uit 2018 herdenkt zijn de inwoners uit de Schotse Hooglanden die eveneens een aardappelhonger ontvluchtten in 1846 en die door het beleid van *clearances*, het verdrijven van pachters door landeigenaren, vaak dakloos waren geraakt.³⁷

Hoewel het stadsbestuur bij de onthulling van het monument vond dat het er in geslaagd was om een gedenkplaats ter ere van twee ontheemde gemeenschappen met elkaar te verbinden, werd deze constructie van *multidirectional memory* niet zo positief ontvangen door het plaatselijke *Great Hunger Memorial Committee*. Zij vonden dat een monument enkel ter nagedachtenis van de Ierse Hongersnood diaspora meer rechtvaardiging verdiende dan het huidige monument dat ook de Schotse slachtoffers van aardappelhonger herdacht, omdat het aantal dodelijke slachtoffers in Ierland proportioneel veel hoger was dan in de Schotse Hooglanden. Zoals woordvoerders van dit committee verklaarden tegenover *The Guardian*:

The scale and extent of what happened to our people – one million dead and one million forced to emigrate out of a population of eight million made the notion of a ‘Highland and Irish famine memorial’ completely unacceptable to us and offensive in its very concept.³⁸

Dit *Great Hunger Memorial Committee* betoogde dat het gemeentebestuur niet voor enkel een Iers Hongersnood monument had willen kiezen, vanwege de historische fricties tussen de Katholiek Ierse en Protestants Schotse gemeenschappen binnen de stad die juist terug te voeren is op de tijd van de Hongersnood diaspora. Helaas blijkt in dit geval dat wat Rothberg *competitive memory* noemt – met elkaar wedijverende herinneringsculturen – een versmelting van herinneringen om wederzijdse empa-

35 ‘Local News,’ *The Glasgow Herald* (5 maart 1847).

36 T.M. Devine, ‘The Great Irish Famine and Scottish History,’ in: Martin J. Mitchell (ed.), *New Perspectives on the Irish in Scotland* (Edinburgh 2008) 20-31.

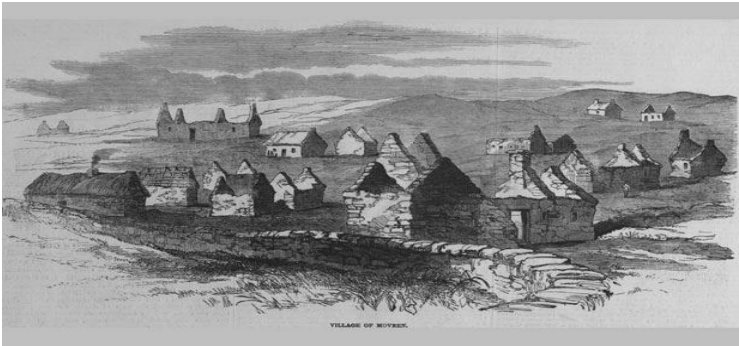
37 Voor meer achtergrond over deze Highland Clearances, zie: Tom Devine, *The Great Highland Famine: Hunger, Emigration and the Scottish Highlands in the Nineteenth Century* (Edinburgh 1988); Eric Richards, *The Highland Clearances* (Edinburgh 2012).

38 Kevin McKenna, ‘Glasgow is in Denial over Monument to Great Famine,’ *The Guardian* (24 September 2017), <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/sep/24/glasgow-is-in-denial-over-monument-to-great-famine>.

thie op te brengen nog wel eens in de weg te staan.

Tastbaar Verleden

Hoewel het erfgoed van de Grote Ierse Hongersnood nog altijd springlevend is, vooral ook in de Ierse diaspora, worstelen erfgoedinstellingen wel met het feit dat deze geschiedenis ver van de huidige generaties afstaat. De vraag hoe jongere generaties, maar ook migrantgemeenschappen in Ierland, bij dit cultureel nalatenschap betrokken kunnen worden, houdt deze organisaties bezig. Dit blijkt onder meer uit de rondleidingen voor schoolklassen en het online lesmateriaal waarin het *National Famine Museum Strokestown Park*, heeft geïnvesteerd.

Figuur 4: 'Village of Moveen'.

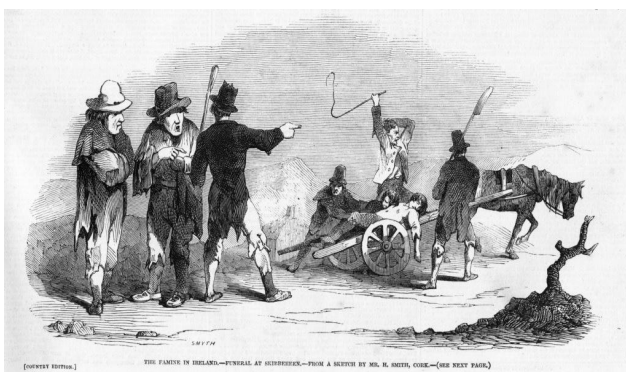
Bron: The Illustrated London News, 22 december 1849.

Een probleem in het presenteren van erfgoed van hongersnoden blijft echter het gebrek aan tastbare objecten die getoond kunnen worden om de Hongersnood geschiedenis levendig over te brengen en de verbeelding van de bezoekers te kunnen prikkelen. Armoede, hongersnood en migratie leiden ertoe dat er vaak geen voorwerpen zijn overgebleven van een bepaalde periode of gemeenschap. Er is een 'absence of material matter,' zoals Niamh Ann Kelly ook stelt.³⁹ Historisch gezien kloppen Kelly's beweringen: huishoudens in het Ierland van voor en tijdens de Grote Hongersnood bestonden vaak uit zeer armoedige hutten met zeer schamele huisraad. Het reisverslag van G.G. Boyle and Lord Dufferin, *Narrative of a Journey from Oxford to Skibbereen* (1847), beschrijft in detail hoe troosteloos de huisjes van de boerenbevolking waren met hun kale muren, lemen vloeren, en afwezigheid van meubels die de bewoners

39 Niamh Ann Kelly, *Imaging the Great Irish Famine: Representing Dispossession in Visual Culture* (London 2018) 25.

verpacht hadden om aan eten te komen: 'walls [...] bare, the floor of mud, and not a vestige of furniture.'⁴⁰ Van de hutjes, die bij uithuisplaatsingen in brand werden gestoken, bleven vaak alleen de ruïnes van gemetselde muren over, zoals de gravure *Village of Moveen* (figuur 4) uit de *Illustrated London News* van 22 december 1849 illustreert. Hoe hebben hedendaagse erfgoedprojecten vormgegeven aan een verleden dat veelal bestaat uit cijfers en verhalen in plaats van artefacten? Zoals Silke Arnold-de Simine immers aangeeft in *Mediating Memory in the Museum* is het belangrijk dat musea emotionele identificatie met het verleden kunnen oproepen, ook wel een *affective engagement*.⁴¹ Laurence Gourievidis meent dat musea en andere erfgoedprojecten die aan het verleden vorm geven vaak gebruik maken van een dramatisering van het verleden door middel van inzet van acteurs of het opstellen van levendige tableaux, vaak in combinatie met hedendaagse *virtual reality* technieken.⁴² We zien dat Hongersnood en migratie musea in Ierland inderdaad deze strategie inzetten. Het *EPIC Museum of Irish Emigration in Dublin* (2016) maakt gebruik van hologrammen waarin acteurs echt bestaande personages uit de geschiedenis van de Hongersnood spelen en hun persoonlijke verhalen vertellen.

Figuur 5: Frederick James Smyth, 'Funeral in Skibbereen',
Bron: *Illustrated London News*, 30 januari 1847.

40 Lord Dufferin en G.G. Boyle, *Narrative of a Journey from Oxford to Skibbereen, in the Year of the Famine* (Oxford 1847) 13.

41 Silke Arnold-de Simine, *Mediating Memory in the Museum: Trauma, Empathy, Nostalgia* (New York 2013) 12.

42 Gourievidis, *The Dynamics of Heritage*, 132.

Doagh Famine Village is een vrij recent erfgoedcentrum in het graafschap Donegal. Het bestaat uit met strooien daken uitgeruste traditionele huisjes die nog bewoond werden tot 1983, waar exposities over lokale geschiedenis, en met name de Grote Hongersnood, om heen gezet zijn. Door toevoeging van mannequin poppen die scènes uit de grote Hongersnood uitbeelden, probeert het museum de bezoekers emotioneel bij het lijden van de plaatselijke bevolking tijdens de Hongersnood te betrekken. Bezoekers zien zo een begrafenis van hongersnoodslachtoffers, een dakloze moeder en kind die een schuilplaats zoeken, en een gezin dat door een deurwaarder en een groep agenten uit hun woning wordt verdreven. De tableaus lijken direct geïnspireerd door afbeeldingen die destijds in de geïllustreerde pers verschenen. Zo lijkt de begrafenis-scène sprekend op Frederick James Smyths *Funeral in Skibbereen*, (figuur 5 en 6) een gravure die op 30 januari 1847 in *Illustrated London News* verscheen. De uitgestalde scène van de schuilende moeder en haar kind doet denken aan *Scalp of Brian O'Connor*, een afbeelding die *Illustrated London News* op 22 december 1849 publiceerde (figuur 7). *Doagh Famine Village* probeert daarmee het verleden tot leven te wekken door gebruik te maken van het historische, visuele repertoire van de Grote Ierse Hongersnood.

Figuur 6: 'Scalp of Brian O'Connor'.
Bron: *Illustrated London News*, 22 december 1849.

Er staan bordjes bij deze tableaus die in twee regels enige context geven, maar de informatie blijft wel beperkt. Bovenal hangen er platen die erop gericht zijn om de bezoekers emotioneel aan te spreken met leuzen zoals 'If you woke up one morning, healthy with no illnesses, then you are not one of the million people who won't live to see next week.' Het is een verdienste dat de museumbezoekers bewust wil maken van hedendaagse honger en armoede. Affect wordt ingezet als voornaamste strategie om dit doel te bereiken. De inzet op het bijbrengen van historische kennis wordt daarmee echter wel overschaduwed.

Het *Ulster American Folk Park* in Omagh, Noord-Ierland, besteedt ook aandacht aan de Grote Ierse Hongersnood. Hier hebben de curatoren getracht om de afwezigheid van artefacten uit de periode te compenseren met het omdopen van een huisje uit Meenagarragh, in het Noord-Ierse graafschap Tyrone, tot een typische landarbeiders woning uit de jaren veertig van de negentiende eeuw (figuur 8). Deze woning, die in 1974 uit elkaar werd gehaald en een nieuwe plek kreeg in het museumpark, dateert echter uit 1880.⁴³ Onderzoeksmedewerker van het museum, Claudia Kinmoth, heeft op basis van historische bronnen over meubels en inrichting van zulke huisjes geprobeerd om een interieur uit de periode van de Hongersnood te reconstrueren, maar kon hierbij niet authentieke voorwerpen uit de periode zelf gebruiken. Dit geeft het dilemma weer waar veel musea zich voor geplaatst zien: is historische authenticiteit belangrijker dan het stimuleren van verbeeldingskracht en medeleven?

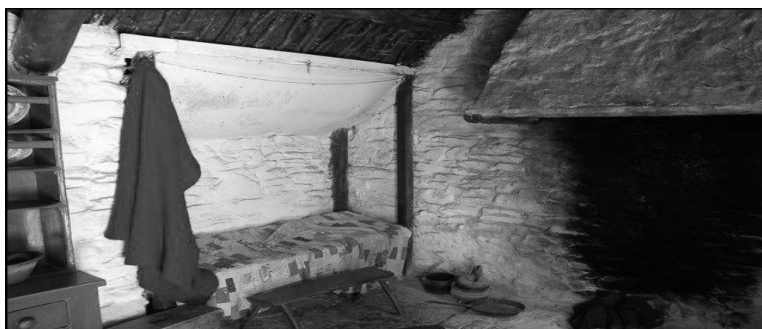
Figuur 7: *Doagh Famine Village*.
Bron: eigen foto, auteur.

Het Agricultural Museum in Johnstown Castle, in Murntown, Wexford, heeft voor een middenweg gekozen tussen reconstructie en historische 'echtheid'. Midden in het museum staat een nagebouwde *cottier's hut* die bezoekers in kunnen lopen, maar binnenin is de ruimte leeg gehouden. Om toch het verleden van de Hongersnood zichtbaar te maken, is gekozen voor panelen met verdere informatie waarop ook krantenillustraties uit de periode zelf te zien zijn. Wederom speelt het al bestaande culturele repertoire van de Grote Hongersnood een rol in het vormgeven van dit erfgoed voor vandaag de dag, waarbij sprake is van wat Astrid Erll transmediaal geheugen zou noemen.⁴⁴

43 'National Museums Northern Ireland,' <https://www.nmni.com/our-museums/Ulster-Folk-Museum/Things-to-see/Meenagarraghs-cottiers-house.aspx>.

44 Erll, 'From "District Six" to District 9 and Back', 29-50.

*Figuur 8: Meenagarragh cottage, Ulster American Folk Park.
Bron: Wikimedia Commons, Albert Bridge.*

Conclusie

Echter, zoals dit artikel ook heeft aangetoond, is het cultureel geheugen van deze grimmige jaren tegelijkertijd enorm in beweging om juist in bredere kaders over koloniaal onrecht, armoede en ontheemding te functioneren, met de mogelijkheid dat het samensmelt met de herinneringsculturen van andere gemeenschappen. Voor musea en andere erfgoedinstellingen zal de uitdaging in de toekomst binnen deze dynamiek mogelijk liggen in het vinden van een strategie dat recht blijft doen aan de historische specificiteit van rampen zoals de Grote Ierse Hongersnood: wat waren de unieke omstandigheden waaronder de Grote Ierse Hongersnood plaatsvond en welke economische, politieke en sociale contexten waren bepalend voor het verloop van deze ramp? Tegelijkertijd veranderen onze samenlevingen juist door ondermeer immigratie en de toestroom van vluchtelingen. Hoe kan het erfgoed van de Grote Hongersnood toegeëigend worden door migrantgemeenschappen? Waar zijn aansluitingspunten met hun eigen ervaringen en het cultureel geheugen van hun thuisland, die zij meenemen naar Ierland? Immers, zoals Aleida Assmann en Sebastian Conrad stellen, vindt het erfgoed dat migranten meebrengen een eigen plek in de contexten van het thuisland: 'transferred and brought into new social constellations and political contexts.'⁴⁵ Dat deze uitwisseling maatschappijen in staat stelt om het eigen erfgoed kritisch te bevragen, is daarbij een enorm pluspunt.

Het onderzoek voor dit artikel is gefinancierd vanuit het NWO NWA-ORC project *Heritages of Hunger*, NWA.1160.18.197.

45 Aleida Assmann and Sebastian Conrad, 'Introduction'. In: Aleida Assmann and Sebastian Conrad, (eds) *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories* (Basingstoke, 2010), 2.

'It's the Climate, Stupid'

Klimaatgeschiedenis en wat het ons (niet) kan leren over de omgang met hedendaagse klimaatverandering

Dániel Moerman

De verandering van het klimaat op aarde is de afgelopen eeuw in een soort stroomversnelling terecht gekomen, met name als gevolg van de uitstoot van broeikasgassen door de mens. Je hoeft maar naar de beelden van bosbranden en overstromingen te kijken, of de recente berichten omtrent droogte te lezen om hier een beeld van te krijgen. Het meest recente rapport van het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC), een internationaal gezelschap van klimaatwetenschappers opererend onder de VN-vlag, geeft een ontvullende blik op een toekomst met toenemende extreme weersomstandigheden, stormvloed, overstromingen en droogte.¹

De invloed van klimaatverandering op de aarde en haar bewoners is echter geenszins een uniek hedendaags fenomeen. Sinds de Oudheid is het wereldwijde klimaat meerdere malen veranderd, met zowel positieve als negatieve gevolgen voor de mensheid. De manier waarop maatschappijen hiermee omgingen vormt daarbij een uiterst interessante subdiscipline binnen de historische wetenschap: klimaatgeschiedenis. De afgelopen jaren is klimaatgeschiedenis, mede gedreven door de hedendaagse relevantie en urgentie van het onderwerp, aan een flinke opmars begonnen. Aan de hand van klimaatreconstructies en historisch onderzoek proberen klimaathistorici een beeld te krijgen van de impact van klimaatverandering op samenlevingen. Klimaatgeschiedenis is er dus op gericht om een historisch inzicht te krijgen in wat klimaatverandering met menselijke samenlevingen en de aarde doet. De vraag die hierbij centraal staat is dan ook: hoe ging men in het verleden om met de gevolgen van extreme weer en stijgende of extreem dalende temperaturen? Daarnaast speelt hierbij ook de rol van de betekenis van klimaatgeschiedenis, en of we hiervan het nodige leren voor ons huidige tijdsbestek, waarin de opwarming van de aarde ons dwingt tot grote veranderingen.

In dit artikel wil ik vooral laten zien dat klimaatgeschiedenis weliswaar geen klinkklare antwoorden of oplossingen biedt, maar dat klimaat-historisch onderzoek ons wel kan doen inzien hoe klimaatverandering door de eeuwen heen op verschillende wijze de mensheid heeft beïnvloed. Dit uitte zich zowel in crises, met name hongersnoden, maar ook

1 Hans Pörtner e.a., *IPCC Climate Change 2022. Impacts, Adaptation and Vulnerability, Summary for Policymakers* (Cambridge 2022).

voorbeelden van ongekende veerkracht en een sterk aanpassingsvermogen. Daarnaast biedt klimaatgeschiedenis ook de mogelijkheid tot reflectie, met name in de vergelijking tussen onze huidige westerse samenleving, grotendeels afhankelijk van fossiele brandstoffen, en de omgang met klimaatproblematiek gedurende de pre-industriële periode. Het artikel heeft vooral een historiografische, maar ook enigszins metahistorische opzet. Allereerst zal daarom kort het ontstaan van klimaatgeschiedenis en haar methodiek worden besproken. Dit wordt gevolgd door een overzicht van de meest recente en belangrijke inzichten, met daarbij ook aandacht voor de nodige punten die nog enige aandacht verdienen. Tot slot zal nog kort worden ingegaan op het nut van deze inzichten voor onze gestaag opwarmende planeet.

Klimaatgeschiedenis: de oorsprong van een nieuwe historische discipline

Om te begrijpen waar klimaatgeschiedenis als discipline vandaan komt is het belangrijk om allereerst te begrijpen wat klimaat precies is en hoe dit de interesse van historici heeft gewekt. Daarbij is het allereerst van belang om te begrijpen wat onder de noemer klimaat wordt verstaan. Wanneer we spreken over het klimaat op aarde hebben we eigenlijk over meerdere subsystemen binnen de geosfeer die elkaar beïnvloeden. Dit zijn met name de atmosfeer, hydrosfeer en cryosfeer. Veranderingen in de atmosfeer zijn het meest herkenbaar, en komen vaak tot uiting in dagelijkse wisselingen in weersituaties. De atmosfeer wordt hierbij beïnvloed door de oceaanstromingen, als onderdeel van de hydrosfeer, die beiden een invloed hebben op het smelten of toenemen van ijskappen in de cryosfeer. De wisselwerking tussen deze subsystemen, zonder de invloed van de mens mee te tellen, leidt tot schommelingen in het aardse klimaat. Deze worden vaak pas op de lange termijn zichtbaar.² Het is dan ook belangrijk om onderscheid te maken tussen klimaat, ofwel de gemiddelde weersituatie (temperatuur, hoeveelheid neerslag etc.) over een periode van meerdere decennia tot eeuwen, en het weer, dat zich uit in verschillen die kunnen variëren van ieder uur tot enkele maanden. Klimaatverandering uit zich dan ook vooral op de lang termijn, met name in termen van frequentie en intensiteit van bepaalde weersituaties, zoals lange of korte periode van extreem koud of warm weer, of een enorme toename of vermindering van neerslag over een lange periode.³

2 Eduardo Zorita, Sebastian Wagner en Fredrik Schenk, 'The Global Climate System' in Sam White, Christian Pfiser en Franz Mauelshagen eds., *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 21-26, aldaar 21.

3 Fredrik Charpentier Ljungqvist, Andrea Seim en Heli Huhtamaa, 'Climate and society in European history', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* 12:2 (2021)

Historici houden zich normaliter alleen bezig met bronnen die door de mensheid in zijn achtergelaten, zowel in geschreven als visuele vormen. Als het gaat om langetermijnklimaatverandering en het effect hiervan op de samenleving ligt dit iets ingewikkelder. Voor het begin van de achttiende eeuw zijn er namelijk amper systematische bronnen waarin weersveranderingen op de lange termijn zijn vastgelegd. Om het klimaat voor deze periode te onderzoeken zijn we dan ook voornamelijk aangewezen op natuurlijke indicatoren. Dit is het terrein van de paleoklimatologie, die zich bezighoudt met het analyseren van boomringen – om de groeiperiode van bomen te reconstrueren – maar ook de bestudering versteende pollen en boringen in poolijs en gletsjers die sporen van weersverandering in het verleden bevatten. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begon in Europa en andere delen van de wereld de opkomst van meteorologische instituten. Hiermee kwamen de eerste systematische studies op gang om het weer op de lange termijn in kaart te brengen.⁴ In deze trant past ook de oprichting van ons eigen Koninklijke Nederlands Meteorologische Instituut (KNMI) op 3 januari 1854. Dit instituut werd destijds op besluit van koning Willem III door meteoroloog Buys Ballot gesticht in de voormalige sterrenwacht Sonneborgh bij Utrecht. In 1897 verhuisde het KNMI naar zijn huidige standplaats in De Bilt.⁵

Dat het KNMI zich in de beginjaren in een voormalige sterrenwacht vestigde was enerzijds toeval – het gebouw was bouwvallig en aan een nieuwe gebruiker toe – maar er is ook een wetenschappelijke reden te noemen. Astronomen vormden namelijk één van de eerste groepen wetenschappers die zich toeleiden op het reconstrueren van klimaatverandering tijdens de negentiende eeuw. Een belangrijke grondlegger van wat vandaag de dag historische klimatologie wordt genoemd, was de Amerikaanse astronoom Andrew Douglass. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw was Douglass de eerste die reconstructies van historische zonnevlekken – hierover later meer – koppelde aan gegevens afkomstig van boomringanalyse. Hij was daarmee één van de eersten die patronen van klimaatveranderingen in termen van dalende en stijgende temperaturen over een lange periode reconstrueerde.

1-28.

4 Stefan Brönniman, Christian Pfister en Sam White, 'Archives of Nature and Archives of Societies' in Sam White, Christian Pfister en Franz Mauelshagen eds., *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 27-36; Dario Cammufo, 'Evidence from the Archives of Societies: Early Instrumental Observations' in Sam White, Christian Pfister en Franz Mauelshagen eds., *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 83-92.

5 Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut, <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/uitleg/geschiedenis-van-het-knmi> (geraadpleegd 26 juli 2022).

Op de vraag wat voor effecten deze klimaatverandering had op samenlevingen, gaf Douglass geen antwoord. De methode van Douglass werd echter gretig opgepikt door een landgenoot, de geograaf Ellsworth Huntington (zie afb. 1), die hier vervolgens zijn eigen draai aan gaf. Ook Huntington toonde zich enthousiast als het ging om boomringen en de potentie om hiermee historische reconstructies van temperatuur en neerslaggegevens te kunnen opstellen. Hierbij moet wel worden vermeld dat dit begin twintigste eeuw nog geenszins een doorontwikkelde tak van wetenschap was. Huntington ging hierin echter veel verder dan zijn voorgangers, zoals Douglass, door onder andere speculatieve verbanden te leggen tussen klimatologische veranderingen en de opkomst en ondergang van beschavingen door de eeuwen heen. Als een typisch product van zijn tijd liet Huntington zich daarbij vooral beïnvloeden door laat negentiende-eeuwse volkenkunde, waaronder het bestuderen van menselijke schedels. Zijn denkbeelden zijn naar huidige maatstaven dan ook racistisch, maar bovenal een pseudowetenschappelijke mengelmoes van antropologie en klimatologie te noemen. Niet in de laatste plaats wordt Huntington ook wel de grondlegger van het klimaatdeterminisme genoemd, waarbij grote ontwikkelingen in de geschiedenis worden toegeschreven aan klimatologische aspecten. Hoewel Huntington tegenwoordig wat in het verdomhoekje is geraakt door zijn opvattingen, bleef hij tot diep in de twintigste eeuw populair onder een grote schaar volgelingen. Hiertoe behoorde ook de grondlegger van de wereldgeschiedenis, Arnold Toynbee, die mede Huntingtons status als een vroege pionier van klimaatgeschiedenis bevestigde.⁶ Voor het daadwerkelijke ontstaan van klimaatgeschiedenis en de voorganger daarvan, de historische klimatologie, moeten we echter in de jaren 1960 zijn. De twee belangrijkste figuren zijn in dit geval de Britse meteoroloog en klimatoloog Hubert Horace Lamb en de Franse historicus Emmanuel Le Roy Ladurie.

In Groot-Brittannië en ook daarbuiten geldt Lamb als misschien wel de meest invloedrijke klimatoloog van de twintigste eeuw. Dit komt met name door zijn ideeën over klimaatverandering en de invloed hiervan op de samenleving. Hij ging hierbij in tegen de nog vrij orthodoxe kijk op klimaat als een constant gegeven waarin veranderingen amper waarneembaar werden geacht. Lamb was echter van mening dat klimaatverandering wel degelijk binnen een generatie kon plaatsvinden, en daardoor ook kan worden teruggevonden in de menselijke geschiedenis. Dit was een belangrijke stap richting de historische klimatologie, waarbij Lamb pleitte voor een interdisciplinaire benadering die niet alleen een

6 James Rodger Fleming, *Historical Perspectives on Climate Change* (New York-Oxford 1998) 95-107.

belangrijke rol toekende aan klassieke methodes, zoals boomringanalyse, maar ook aan historische bronnen.⁷ Het populariseren van bepaalde periodes van klimaatverandering, zoals de 'Medieval Warm Period' (MWP) – de periode van 1000 tot 1300 waarbij de gemiddelde temperatuur in Europa steeg ten opzichte van de eeuwen daarvoor – wordt dan ook toegeschreven aan Lambs artikelen en boeken uit de late jaren '60 en '70.⁸ Zijn boeken *Climate: Present, Past and Future* (deel I uit 1972 en deel II in 1977) en het opeenvolgende *Climate, History and the Modern World* (uit 1982) gelden nog steeds als klassiekers en standaardwerken binnen de historische klimatologie.

Afbeelding 1: Ellsworth Huntington gedurende één van zijn boomringstudies in Mill Spring, Californië (1911). Bron: Yale University Manuscripts & Archives Digital Images Database via: Wikimedia Commons.

Aan de andere kant van het Kanaal was het de bekende *Annales* historicus Le Roy Ladurie die rond dezelfde tijd als Lamb een belangrijke rol toekende aan het klimaat als invloedrijke factor in de menselijke geschiedenis. Opgeleid binnen de Franse *Annales* school was Le Roy Ladurie een trouwe volgeling van het werk van Fernand Braudel, die bekend staat om het indelen van de geschiedenis in verschillende tijdlagen. De belangrijkste hiervan is de zogeheten *longue durée*, waarin natuurlijke processen op de zeer lange termijn, vaak enkele eeuwen, plaatsvinden. Dit wordt gevolgd door economische conjuncturen, de *moyenne durée*, en als laat-

7 Hubert H. Lamb, *Climate: Present, Past and Future. Volume 1, Fundamentals and Climate Now* (Abingdon 1972/2011) xxv-xxviii.

8 Hubert H. Lamb, 'The early medieval warm epoch and its sequel', *Palaeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 1 (1965) 13-37.

ste, en minst belangrijke, de événements, ofwel korte historische gebeurtenissen, zoals oorlogen, hongersnoden en revoluties.⁹ Veranderingen in het klimaat vallen hierbij onder de geschiedenis van de *longue durée*, die gereconstrueerd kunnen worden aan de hand van historische bronnen. Bekende voorbeelden hiervan zijn historische oogstdata, kronieken en dagboeken die een direct of indirect beeld geven van temperatuurwisselingen, neerslaggegevens en extreme weersomstandigheden. Net als Lamb was Le Roy Ladurie ook een voorstander van het gebruik van natuurlijke gegevens, zoals boomringanalyse, voor een nog precieze reconstructie van historische weersomstandigheden. Zijn eerste werk over dit onderwerp: *Histoire du Climat Depuis L'an Mil*, uitgegeven in 1967, gaf dan ook een uitgebreid inzicht in veranderingen binnen het Europese klimaat vanaf het jaar 1000. Geheel in de geest van zijn *Annales* achtergrond, met de nadruk op het langetermijnperspectief, was Le Roy Ladurie zeer terughoudend in zijn conclusies als het ging om de invloed van de *longue durée* klimaatverandering op de geschiedenis van événements. Volgens hem waren de invloeden van een veranderend klimaat op de lange termijn namelijk amper waar te nemen, en daardoor verwaarloosbaar op het gebied van de événements.¹⁰

De conclusie van Le Roy Ladurie bleef voor een lange periode van grote invloed op de nogal terughoudende houding van historici om klimaat te beschouwen als een factor van belang op de korte termijn. Dit uit zich ook in het commentaar van de bekende historicus Jan de Vries, die in 1980 een artikel schreef getiteld 'Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies'. Volgens De Vries waren historici al een generatie lang bezig met het onderzoeken van de invloed van klimaat op samenlevingen in het verleden. Maar, zo stelde De Vries: in hoeverre was deze ontwikkeling het resultaat van overtuigend historisch onderzoek waarin een duidelijke link wordt aangetoond tussen het klimaat en historische gebeurtenissen? Historici kunnen wel gretig zijn in het aangrijpen van klimaatverandering als een variabele in hun onderzoek, maar methodologisch gezien bleef het volgens de Vries erg lastig om de invloed van klimaat op de korte termijn te onderscheiden van andere variabelen die van invloed zijn op ontwikkelingen binnen een samenleving. Dit komt vooral tot uiting in het citaat: 'short-term climatic crises stand in relation to economic history as bank robbe-

9 Mathias Grote, *What could the 'longue duree' mean for the history of modern sciences?* (Boston 2015) 5.

10 Christian Pfister, 'The vulnerability of past societies to climatic variation: a new focus for historical climatology in the twenty-first century', *Climatic Change* 100:1 (2010) 25-31, aldaar 26-27.

ries to the history of banking'.¹¹

De Vries stelde zich dus nog zeer terughoudend op, al kwam er ook tegengas van andere historici. Eén daarvan was de jongere Britse historicus Mark Overton, die in 1989 reageerde op De Vries' bankoverval-citaat door te stellen dat op de lange termijn een groot aantal bankovervallen wel degelijk iets kunnen veranderen in het bankierswezen.¹² Gedurende de jaren '80 en '90 ontstond een levendige groep van historici, vaak samenwerkend met geografen en klimatologen, die zich onder het mom van historische klimatologie bezighielden met het opzetten van een langetermijnklimaatreconstructie. Twee van de meest prominente namen hierbinnen zijn de Zwitserse historicus en geograaf Christian Pfister, en de Tsjechische geograaf en klimatoloog Rudolf Brázdil.¹³ Met name Pfister was in de jaren '80 een belangrijke pionier op het gebied van methodevorming. Hij ontwikkelde nieuwe methoden om data uit historische en natuurlijke bronnen om te zetten in numerieke reconstructies van temperatuur en neerslag waarmee consistente databases konden worden gebouwd. Zijn voornaamste bijdrage op dit gebied is de zogeheten 'Pfister Index', waarmee onderscheid kan worden gemaakt tussen hoge en lage temperaturen, maar ook wisselingen in de hoeveel neerslag op basis van een zeven-puntenschaal. Deze indicering maakte het mogelijk om verschillende descriptieve gegevens over weersomstandigheden om te zetten naar numerieke waarden die eenvoudig kunnen worden ingevoerd in homogene databases. Om die reden wordt Pfister's index sindsdien breed toegepast binnen de historische klimatologie, met name binnen Europa.¹⁴

Met betrekking tot extremen zijn historisch klimatologen zich naast het reconstrueren van klimaatverandering ook meer gaan bezighouden met de maatschappelijke gevolgen van klimaatverandering. Hieruit is gedurende de laatste twee decennia langzaam een nieuwe subdiscipline

11 Jan de Vries, 'Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies', *The Journal of Interdisciplinary History*, 10:4 (1980) 599-630, aldaar 603.

12 Bas van Bavel e.a. eds., *Disasters and history. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (Cambridge 2020) 178.

13 Rudolf Brázdil e.a., 'Historical Climatology in Europe – The State of the Art', *Climatic Change* 70 (205) 363-430, aldaar 367-368.

14 Christian Pfister, Chantal Camenisch en Petr Dobrovolným, 'Analysis and Interpretation: Temperature and Precipitation Indices' in: *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 115-129, aldaar 117-120; David J. Nash e.a., 'Climate indices in historical climate reconstructions: a global state of the art', *Climate of the Past* 17 (2021) 1273-1314, aldaar 1273-1274.

ontstaan, de klimaatgeschiedenis.¹⁵ Pfister was hierbij één van de eersten die veel verder ging dan bijvoorbeeld Le Roy Ladurie, door zeer uitgebreid onderzoek te doen naar de gevolgen van langetermijnklimaatverandering voor oogsten, graanprijzen en economische omstandigheden binnen Europa.¹⁶ In een artikel uit 2010 stelde Pfister dat Le Roy Ladurie weliswaar gelijk had met zijn conclusie dat samenlevingen zich op de lange termijn meestal aanpassen aan een veranderend klimaat, maar de *Annales* historicus staarde zich hierbij blind op de *longue durée*. Pfister beoogde dat historisch onderzoek naar de maatschappelijke impact van klimaatverandering juist meer vanuit het perspectief van extremen in weersveranderingen op de korte termijn moest worden gedaan. Hierbij zou de focus vooral moeten komen te liggen op extreem weer in de vorm van droogte, overstromingen, stortregens, extreem koude winters en andere gevolgen van klimaatverandering. In veel eerdere studies werd hier volgens Pfister geen aandacht aan besteed, en werd er een figuurlijke een 'zwarte doos' geplaatst over de maatschappij. Hiermee doelde hij op het feit dat de historici ervan uitgingen dat maatschappijen altijd volgens een vast patroon op het veranderende klimaat en extreme weersomstandigheden reageerden. Pfister uitte zich ook zeer kritisch over de uitspraken van De Vries dat de invloed van klimaat vooral uit kwantitatieve, i.e. econometrische analyse moet blijken. Volgens Pfister zijn dergelijke statistische lange-termijn analyses te abstract, en moet de zwarte doos volledig worden 'geopend' om een beter beeld te krijgen van de meervoud aan maatschappelijke reacties en oplossingen voor de weersextremen als gevolg van klimaatverandering.¹⁷

Het idee dat louter statistische methoden en langetermijnanalyse onvoldoende zijn voor een zo accuraat mogelijke geschiedenis van het klimaat is nog steeds één van de voornaamste kernwaarden van de klimaatgeschiedenis. Inmiddels is de spreekwoordelijke 'zwarte doos' van Pfister flink opengeslagen, wat vooral te zien is in de enorme toename van het aantal studies en publicaties die zich bezig houden met een breed scala aan klimaathistorische onderwerpen. Deze variëren van sociaaleconomische studies naar de impact van klimaatverandering op de landbouw, de overzeese handel, maar ook oorlogsvoering, het dagelijkse leven, en de wijze waarop klimaatverandering tot uiting kwam in de

15 Christian Pfister, Sam White en Franz Mauelshagen, 'General Introduction: Weather, Climate, and Human History' in: *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 1-17, aldaar 2-3.

16 Christian Pfister, 'Fluctuations climatiques et prix céréalières en Europe du XVIe au XXe siècle', *Annales Histoire Sciences Sociales* 43 (1988) 25-53.

17 Pfister, 'The vulnerability of past societies', 28-29.

kunst.¹⁸ Sinds 2018 is er zelfs een uitgebreid handboek verschenen, *The Palgrave Handbook of Climate History*. Dit overzichtswerk is opgesteld door alle grote namen uit de historische klimatologie en klimaatgeschiedenis, en vormt daarmee een waardevolle synthese voor ieder die zich wil inlezen.

Sinds kort wordt klimaatgeschiedenis ook wel de 'history of climate and society' (HCS) genoemd. Dit wijst vooral naar de interdisciplinaire benadering waarin historici, geografen, economen, cultuurwetenschappers en klimatologen samenwerken om tot een zo accuraat en relevant mogelijke benadering te komen van de klimaatverandering en de maatschappelijke gevolgen hiervan. Een belangrijke missie van HCS is vooral gericht om het idee van crises en de reddeloosheid binnen premoderne samenlevingen om te draaien naar een studie die gericht is op de veerkracht van historische samenlevingen. De meest recente klimaathistorische studies van de afgelopen tien jaar richten zich dan ook op de vraag waarom sommige samenlevingen succesvol lijken om te gaan met klimaatverandering terwijl er elders toch crises ontstaan. Dit is, met name gezien ons huidige bestek, meer dan relevant.¹⁹

Van crisis naar veerkracht? De worsteling tussen mens en klimaat door de eeuwen heen

Eén van de meest gelezen boeken op het gebied van klimaatgeschiedenis is het vuistdikke boek zijn van historicus Geoffrey Parker dat in 2013 werd uitbracht met de kapitale boventitel: *Global Crisis*.²⁰ De strekking van Parkers boek was vooral dat de verandering in het wereldwijde klimaat gedurende de zogeheten 'Little Ice Age' (LIA), waarin de gemiddelde temperatuur op aarde van ongeveer de veertiende tot negentiende eeuw sterk afnam, de oorzaak was van een groot aantal hongersnoden, oorlogen en opstanden. Kortom, deze periode, met name de zeventiende eeuw, was een periode van wereldwijde crisis die in grote mate het gevolg was van een veranderende klimaat.²¹ Het boek werd door het grote publiek omarmd als een nieuwe frisse kijk op de grote crises van de vroegmoderne periode, alsook het sterk polemische getinte epiloog met de titel 'It's the climate stupid', waarin Parker historici oproept om

18 Charpentier Ljungqvist, Seim en Huhtamaa, 'Climate and society'.

19 Dagomar Degroot e.a., 'Towards a rigorous understanding of societal responses to climate change', *Nature* 591 (2021) 539-550, aldaar 539-540.

20 Geoffrey Parker, *Global Crisis. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven-Londen 2013).

21 Ibidem, xxvi-xxix.

de geschiedenis van klimaatverandering serieus te nemen.²²

Veel klimaathistorici waren minder gecharmeerd door deze verhalen van wereldwijde crisis en achteruitgang. Een felle repliek op het werk van Parker kwam onder andere van milieuhistoricus Paul Warde, die benadrukte dat Parker weliswaar een indrukwekkende hoeveelheid bronnen en literatuur uit alle windstreken bij elkaar had gesprokkeld, maar in zijn conclusie flink uit de bocht schoot. Volgens Warde was het nog de vraag of de vele (klimaat)crises die Parker de revue laat passeren ook het bewijs vormen voor een wereldwijde crisis, laat staan dat klimaatverandering overal de doorslaggevende factor was. Veel klimaathistorici zetten zich dan ook expliciet af tegen Parkers idee dat de klimaatverandering gedurende de vroegmoderne periode een wereldwijde crisis veroorzaakte.²³ Klimaathistoricus Dagomar Degroot, één van de grondleggers van HCS, benadrukte bijvoorbeeld dat Parkers conclusies nogal overhaast waren, zeker gezien het feit dat de impact van de LIA wereldwijd erg verschilde. Degroot pleitte hiermee voor het belang van regionale studies, zeker als het gaat om gebieden die qua klimaatgeschiedenis nog amper in kaart zijn gebracht, zoals Afrika en delen van Azië.²⁴

Als het werk van Parker één ding heeft laten zien, dan is het wel dat de geschiedenis van klimaatverandering zich niet zo eenvoudig laat schrijven, en bovendien de nodige nuance vereist. Met name grote crisisverhaal waar Parker in zijn werk op teerde is langzaam naar de achtergrond aan het verdwijnen. In plaats daarvan richten de meeste klimaathistorici zich vooral op de geschiedenis van regionale diversiteit en de mate waarin samenlevingen succesvol konden omgaan met klimaatverandering. Historici Christopher Gerard en David Petley stelden in 2013 al dat het hoog tijd was om het beeld van de hulpeloze premoderne samenlevingen, met name Middeleeuwse, achter ons te laten. Wie goed onderzoek doet komt namelijk te weten dat Middeleeuwse samenlevingen verassend goed konden inspelen op klimaatverandering en de daarmee gepaarde weersextremen. In sommige gevallen zijn er zelfs sterke overeenkomsten met het heden. Een voorbeeld hiervan is de verandering van rivieroeveren om overstromingen als gevolg van extreme regenval te voorkomen, maar ook veranderingen in de manier van landbouw drijven die meer bestendig is tegen het veranderende klimaat.²⁵

22 Ibidem, 686-697.

23 Paul Warde, 'Global Crisis or Global Coincidence', *Past & present* 228 (2015) 287-301.

24 Dagomar Degroot, *The Frigid Golden Age. Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560-1720* (Cambridge 2018) 40.

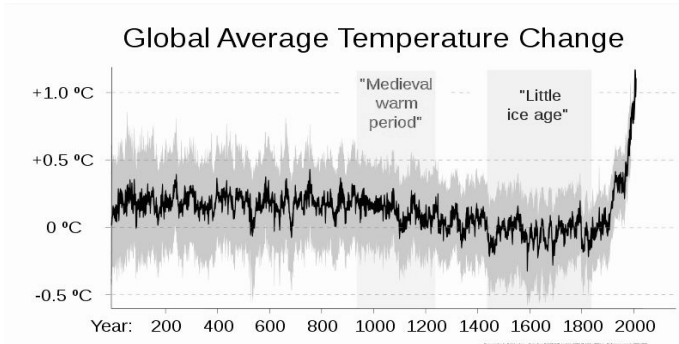
25 Christopher M. Gerard en David N. Petley, 'A risk society? Environmental hazards, risk and resilience in the later Middle Ages in Europe', *Natural Hazards* 69 (2013) 1051-1079.

Deze paragraaf bespreekt deze ontwikkeling binnen de klimaatgeschiedenis waarin vooral de veerkracht van historische samenlevingen centraal staat. Het is natuurlijk onmogelijk een uitgebreid overzicht te geven van alle recente studies en inzichten van de afgelopen tien jaar. In het kielzog van Parker is dan ook een selectie gemaakt van studies waarbij de nadruk vooral ligt op regionale diversiteit, alsook de maatschappelijke omgang met de negatieve gevolgen van de LIA. Allereerst wordt hierbij de nadruk gelegd op de verschillende drijvende krachten achter premoderne klimaatverandering. Dit wordt gevolgd door een bespreking van enkele recente studies die laten zien dat sommige samenlevingen zich goed konden aanpassen aan veranderende klimatologische omstandigheden, maar dat hier ook de nodige verschillen zijn aan te wijzen, met name in de wijze waarop de LIA lang niet overal en altijd voor crises en achteruitgang zorgde.

Historisch klimatologen onderscheiden vanaf de klassieke Oudheid verschillende klimatologische perioden. Om te beginnen het Romeinse klimaatoptimum, ook wel de 'Roman Warm Period' genoemd, die duurde van ongeveer 200 BCE tot 500 CE en niet geheel toevallig samenviel met de voornaamste bloeiperiode van het Romeinse Rijk. Deze werd gevolgd door een periode van sterke afkoeling gedurende de late oudheid, ook wel de 'Late Antiquity Little Ice Age' (LALIA) genoemd. Deze periode duurde ongeveer van de vijfde tot zevende eeuw en viel samen met de ondergang van het Romeinse Rijk en de grote volksverhuizingen. De gemiddelde temperatuur op aarde lijkt na deze periode rond het jaar 1000 weer te stijgen tot het Middeleeuwse klimaatoptimum, ook wel bekend als de MWP die voor het eerst door Hubert Lamb werd gepropageerd. Deze periode staat bekend onder klimaathistorici als een groeiperiode waarin met name de landbouw enorm uitbreid en de bevolking in Europa sterk toenam. Rond de veertiende eeuw begint het tij echter weer te keren en doet een nieuwe periode van koel en vooral nat weer haar intrede. Dit is het begin van de LIA, die Europa en andere delen van de wereld tot het midden van de negentiende eeuw in haar greep hield (zie afb. 2).²⁶

26 John L. Brooke, 'The Holocene' in: *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 175-182, aldaar 181; Degroot e.a., 'Towards a rigorous understanding', 540-541; Christian Rohr, Chantal Camenisch en Kathleen Pribyl, 'European Middle Ages' in: *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 247-263, aldaar 254-255.

Afb. 2: Grafiek met daarop de reconstructie van wereldwijd temperatuurfluctuaties door de eeuwen heen en een weergave van de MWP en LIA, gebaseerd op Ed Hawkins (2020). Bron: Wikimedia Commons

Een belangrijke drijfveer voor deze periode van klimaatverandering is de zon. Deze wordt beïnvloed door duizend jaar durende cycli waarin de baan van de aarde lichtelijk verandert. Daarnaast vinden er regelmatig veranderingen plaats in de activiteit van de zon, meestal in een cyclus van elf jaar, of de 2400 jaar-durende Hallstatt cyclus.²⁷ De fluctuatie in zonnestraling wordt ook beïnvloed door zonnevlekken, zogeheten magnetische velden op de zon die op bepaalde plekken leiden tot een sterke afname van door de zon uitgestraalde warmte. Deze zwarte vlekken op de zon hebben ongeveer dezelfde omvang als de aarde en zijn daardoor goed waarneembaar met een telescoop (zie afb. 3).²⁸ De verschillende perioden van extreme temperatuurwisselingen gedurende de LIA zijn dan ook vernoemd naar astronomen uit de negentiende en twintigste eeuw die de zonnevlekactiviteit in het verleden hebben gereconstrueerd. De bekendste hiervan zijn het Spörer (c.a. 1440-1550), Maunder (c.a. 1645-1715/20) en Dalton Minimum (c.a. 1780 tot 1850).²⁹ Aan de hand van moderne koolstofdatering (C14) kunnen tegenwoordig

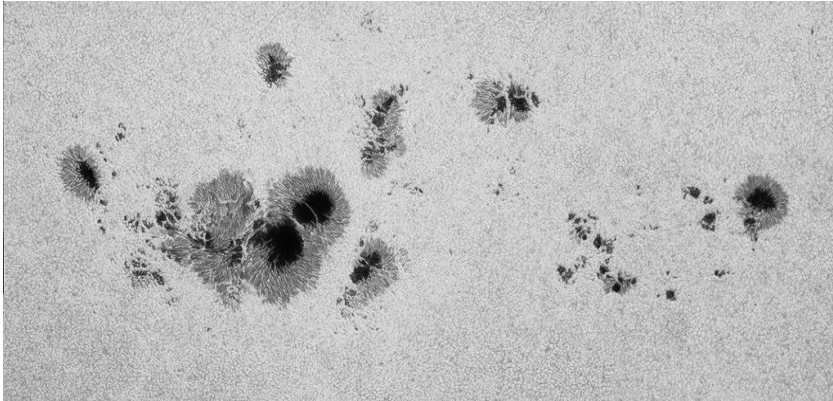

27 Degroot, *Frigid Golden Age*, 23.

28 NaturalWeatherService, <https://www.weather.gov/fsdsunspots#:~:text=Sunspots%3A%20One%20interesting%20aspect%20of,the%20surrounding%20atmospheric%20pressure%20decreases>. (geraadpleegd 26 juli 2022).

29 Ulf Büntgen en Lena Hellmann, 'The Little Ice Age in Scientific Perspective: Cold Spells and Caveats', *Journal of Interdisciplinary History* 44:3 (2014) 353-368; Dagomar Degroot, 'Climate change and society in the 15th to 18th centuries', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* 9:3 (2018); John A. Eddy, 'The Maunder Minimum', *Science* 192:4245 (1976) 1189-1202; Sam M. Silverman en Hisashi Hayakawa, 'The Dalton Minimum and John Dalton's Auroral Observations', *J. Space Weather Space Climate* 11:17 (2021).

radioactieve isotopen uit boomringen en ijskappen nader worden onderzocht en gedateerd om een nog preciezer beeld te krijgen van de variabiliteit in zonnestraling en de langdurige schommeling tussen warme en koude perioden (zie afb. 4).³⁰ De koudste periode van de LIA, met veel gevallen van extreem weer, wordt ook wel de 'Grindelwald Fluctuatie' genoemd. Deze periode van c.a. 1560 tot 1630 is vernoemd naar de gelijknamige gletsjer in Zwitserland, waarvan ijsboringen hebben aangetoond dat deze zich gedurende deze periode sterk uitbreidde.³¹

Afb. 3: Ingezoomde weergave van zonnevlekken waargenomen door amateur astronoom Alan Friedman op 10 juli 2012, NASA Goddard Space Flight Center. Bron: Wikimedia Commons

De veranderingen in zonnewarmte die de aarde bereikt hebben echter een veel groter effect op het klimaat dan alleen temperatuurswisselingen. Tegenwoordig benadrukken klimatologen vaak dat een lichte stijging in de gemiddelde temperatuur wereldwijd grote gevolgen kan hebben. Dit worden ook wel 'positive feedback loops' genoemd, waarbij een vergelijking moet worden gemaakt met een microfoon die een klein geluid enorm kan versterken. Denk hierbij aan het smelten van ijskappen door een lichte stijging in temperatuur, waardoor de zeespiegel stijgt en de temperatuur van het zeewater daalt. De schommelingen in de temperatuur van het zeewater hebben ook gevolgen voor de lucht- en zeestromen die bepalend zijn voor het klimaat in verschillende delen van de wereld. De meest bekende hiervan is het zogeheten 'El Niño' effect, waar-

30 Ilya G. Usoskin, 'A history of solar activity over millenia', *Living Reviews in Solar Physics* 14:3 (2017).

31 Samuel U. Nussbaumer en Heinz J. Zumbühl, 'Evidence from the Archives of Societies: Historical Sources in Glaciology', *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 93-97, aldaar 94.

bij de opwarming van de zeebodem en het water in de Grote Oceaan zorgen voor een verandering in temperatuur en neerslag in zowel Zuid als Noord-Amerika en ook Zuidoost-Azië.³² Deze El Niño fases komen gemiddeld iedere twee tot zeven jaar voor, en zorgen voor verminderde regenval en droogte in delen van Zuidoost-Azië en juist meer (extreme) regenval in Noord- en Zuid-Amerika. De iets minder frequent voorkomende La Niña, heeft het tegenovergestelde effect. Door een afkoeling van de oceaانبodem daalt de watertemperatuur in de Grote Oceaan, met als gevolg meer regenval in Zuidoost-Azië, terwijl aan de andere kant juist droogte ontstaat.³³ Naast veranderingen in temperatuur en neerslag zorgen El Niño en La Niña ook voor extreme weersomstandigheden, waarvan orkanen het beste voorbeeld zijn. Maar ook buiten het Pacifische gebied kunnen beide fenomenen langdurige gevolgen hebben voor het weer en klimaat, die in Europa meer in het zuiden dan het noorden worden waargenomen.³⁴

Een andere belangrijke oorzaak voor premoderne klimaatverandering zijn vulkaanuitbarstingen.³⁵ Hierbij komen enorme hoeveelheden zwaveldioxide (SO₂) in de stratosfeer terecht. Dit wordt omgezet in aerosolen die een atmosferisch deken vormen dat de straling van de zon deels tegenhoudt. Doordat deze aerosolen enkele jaren in de atmosfeer kunnen blijven hangen, leiden grootse vulkaanuitbarstingen tot een daling in de

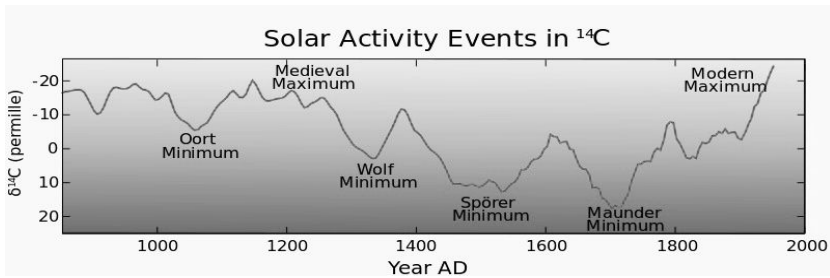
32 Degroot, *Frigid Golden Age*, 26; Zorita, Wagner en Schenck, 'Global Climate System', 25.

33 NOAA, <https://www.climate.gov/news-features/blogs/enso/what-el-ni%C3%B1o%E2%80%93southern-oscillation-ens0-nutshell> (geraadpleegd 26 juli 2022).

34 Brooke, 'The Holocene', 178-179; Degroot, *Frigid Golden Age*, 26; Zorita, Wagner en Schenck, 'Global Climate System', 25.

35 Martin Bauch, 'The Day the Sun Turned Blue: A Volcanic Eruption in the Early 1460s and Its Possible Climatic Impact—A Natural Disaster Perceived Globally in the Late Middle Ages?' in Gerrit Jasper Schenck ed., *Historical Disaster Experiences Towards a Comparative and Transcultural History of Disasters Across Asia and Europe* (Cham 2017), 107-139; Sébastien Guillet e.a., 'Climatic and societal impacts of a 'forgotten' cluster of volcanic eruptions in 1108-1110 CE', *Scientific Reports* 10 (2020); Clive Oppenheimer e.a., 'The Eldgjá eruption: timing, long-range impacts and influence on the Christianisation of Iceland', *Climatic Change* 147 (2018) 369-381; Helen Mackay e.a., 'The 852/3 CE Mount Churchill eruption: examining the potential climatic and societal impacts and the timing of the Medieval climatic Anomaly in the North Atlantic Region', *Climate of the Past* 18 (2022) 1475-1508; Peter N. Peregrine, 'Social resilience to nuclear winter: lessons from the Late Antiquity Little Ice Age', *Global Security: Health, Science and Policy* 6:1 (2021) 57-67; Markus Stoffel e.a., 'Climatic, weather and socio-economic conditions corresponding with the mid-17th century eruption cluster', *Climate of the Past* 18 (2022) 1083-1108.

gemiddelde temperatuur op aarde, met alle gevolgen van dien.³⁶ Bekende voorbeelden hiervan zijn de vulkanische winter van het jaar 536 CE. Een serie aan vulkaanuitbarstingen op IJsland leidde gedurende de periode tussen 530 en 550 CE tot een enorme daling in de zomertemperaturen in Europa, gevolgd door misoogsten, hongersnood, en pestepidemieën. Volgens de bekende klimaathistoricus Michael McCormick was dit dan ook 'the beginning of one of the worst periods to be alive, if not the worst year.'³⁷

Afb. 4: Grafiek met daarop gereconstrueerde periodes van verminderde zonneactiviteit aan de hand van koolstof C14 datering. Bron: samengesteld door Leland McInnes voor Wikimedia Commons

Sommige perioden van klimaatverandering in het verleden worden dus omhelsd door beelden van crisis en achteruitgang. Dit zijn de bekende verhalen 'dearth and disaster' die vooral gaan over hongersnoden en algehele malaise.³⁸ In zekere zin is er een kern van waarheid in deze narratieven. Sociaaleconomisch historicus Philip Slavin heeft in recent onderzoek bijvoorbeeld aangetoond dat grote hongersnoden gedurende de LIA samenvielen met perioden van grote afnames in zonneactiviteit. Hieronder vielen onder andere 'Great European Famine' van 1315-1317 en de voedselcrisis van 1817. In het laatste geval speelde de uitbarsting van de vulkaan Tambora in 1815 een belangrijke rol. Deze uitbarsting leidde tot een wereldwijde temperatuurdaling, wat ertoe leidde dat het opeenvolgende jaar 1816 ook wel het 'jaar zonder zomer' werd genoemd, met desastreuze gevolgen voor de landbouw (zie afb. 5).

36 Max-Planck-Institut Für Meteorologie, <https://mpimet.mpg.de/en/communication/focus-on/climate-response-of-volcanic-eruptions> (geraadpleegd 26 juli 2022).

37 Ann Gibbons, 'Why 536 was 'the worst year to be alive'. Glacier cores reveal Icelandic volcano that plunged Europe into darkness', Science (15 November 2018), <https://www.science.org/content/article/why-536-was-worst-year-be-alive> (geraadpleegd 27 juli 2022).

38 Degroot, 'Climate change and society'.

Afb. 5: 'Zwei Männer am Meer', geschilderd door Caspar David Friedrich in 1817 met donkere lichten als illustratie van de vulkanische winter. Bron: Web Gallery of Art via Wikimedia Commons

Maar in hoeverre zijn deze hongersnoden daadwerkelijk het gevolg van klimaatverandering? Volgens Slavin zijn lange-termijn klimaatverandering en extreem weer op de korte termijn niet de directe oorzaak van de grootscheepse hongersnoden in Europa. In plaats van een directe oorzaak noemt hij klimaat vooral een indirecte een oorzaak naast velerlei sociaal-economische factoren. Daarbij wordt vooral benadrukt dat klimaatverandering lang niet overal even ernstige sporen achterliet als het gaat om de impact op de voedselproductie. Klimatologische factoren, zoals overmatige regen, droogte en extreem koel weer zorgden weliswaar voor zeer ongunstige situaties voor de landbouw, maar het is onwaarschijnlijk dat de voedselproductie hierdoor standaard in de problemen kwam. Als er toch problemen ontstonden dan was dit vooral het gevolg van de afwezigheid of inefficiëntie van lokale maatregelen om hongersnoden te voorkomen, zoals het opslaan van een deel van de oogst uit overvloedige jaren.³⁹

Klimaathistorici zoals Sam White en Qing Pei benadrukken net als Slavin het belang om een goede balans te zien tussen de klimatologische en sociaaleconomische verklaringen. Zij leggen hierbij vooral de nadruk op de integratie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek om overhaaste conclusies te voorkomen. Louter kwalitatieve onderzoeken vaak de indruk wekken van een ernstige hongersnood, terwijl kwantitatieve gegevens juist het tegendeel laten zien. Andersom kan een kwan-

39 Philip Slavin, 'Climate and famines: a historical reassessment', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* 7:3 (2016) 433-447.

titatieve analyse de indruk wekken dat klimaatverandering de oorzaak was van conflicten gedurende een bepaalde periode, terwijl uit kwalitatieve analyse juist blijkt dat dit niet noodzakelijk voor ieder conflict gold.⁴⁰ Dit benadrukt het belang van historische context bij het gebruik van datasets om overhaaste conclusies te voorkomen en de complexiteit van samenlevingen mee te wegen.⁴¹ Dit is het openbreken van de 'zwarte doos' waar Pfister voor pleitte. Een belangrijk voorbeeld van dergelijke context zijn de regionale verschillen in de manier van landbouw drijven en de bestendigheid hiervan tegen specifieke veranderingen in het klimaat. In Noord-Europa was bijvoorbeeld extreme winterkou een groot gevaar voor de landbouw, terwijl in Centraal-en West-Europa meer gevoelig was voor koude en natte lentes en zomers, en Zuid-Europa vooral voor lente-droogte. Deze samenlevingen pasten hun landbouw dus aan op het aspect dat normaliter het meest werd gevreesd. Als dit anders uitpakte door een verandering in het klimaat dan kon dit per regio dus verschillend uitpakken.⁴²

Hier komt vooral het idee van veerkracht om de hoek kijken, in het Engels ook wel vaak 'resilience' genoemd. Dit concept komt oorspronkelijk uit de ecologie en duidt het vermogen aan van ecosystemen om zich na een negatieve impact te herstellen. In de loop der jaren zijn met name sociaal ecologen en rampenexperts dit idee gaan toepassen op maatschappijen en hun vermogen zich te herstellen na een (natuur)ramp.⁴³ Het idee hierachter is vooral dat samenlevingen een rampzalige situatie kunnen doorstaan en op hetzelfde niveau te blijven. Dit wordt ook wel 'bouncing back' genoemd.⁴⁴ Met name vanuit historische en sociaalwetenschappelijke hoek is de laatste jaren echter kritiek gekomen op deze nogal eenzijdige benadering. Het idee dat maatschappijen alleen maar terugkrabbelen naar het oude niveau geeft nogal een beperkte beeld dat niet strookt met het reilen en zeilen van samenlevingen in het verleden. Uit historisch onderzoek blijkt namelijk dat sociale veerkracht zich niet alleen uitte in

40 Sam White en Qing Pei, 'Attribution of historical societal impacts and adaptations to climate and extreme events: Integrating quantitative and qualitative perspectives', *Past Global Changes Magazine* 28:2 (2020) 44-45.

41 Bas J.P. van Bavel e.a., 'Climate and society in long-term perspective: Opportunities and pitfalls in the use of historical datasets', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* 10:6 (2019); Charpentier Ljungqvist, Seim en Huhtamaa, 'Climate and society'.

42 Sam White, John Brooke en Christian Pfister, 'Climate, Weather, Agriculture, and Food' in *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 331-353.

43 W. Neil Adger, 'Social and ecological resilience: are they related?', *Progress in Human Geography* 24:3 (2000) 347-364; Carl Folke, 'Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analysis', *Global Environmental Change* 16 (2006) 253-267.

44 Van Bavel e.a., *Disasters and History*, 36.

het vermogen adequaat te reageren op de gevolgen van klimatologische rampen, maar ook in de intrinsieke vermogens van bepaalde samenlevingen om zich actief aan te passen om crisissituaties in de toekomst te voorkomen. Dit uitte zich bijvoorbeeld in aanpassingen of ontwikkelingen op institutioneel niveau, maar ook binnen de samenleving zelf. Een zeer belangrijke factor voor historisch onderzoek is dan ook het ontwarren van lokale en regionale verschillen in kwetsbaarheid en veerkracht, of verschillen tussen verschillende sociale groepen binnen één regio.⁴⁵

Hierbij speelt regionale diversiteit een belangrijke rol. Sommige gebieden, zoals de Nederlanden en Scandinavië stapten in de loop van de LIA bijvoorbeeld over op meer wintervaste gewassen die beter konden gedijen in lagere temperaturen, terwijl Mediterrane landen juist beter waren voorbereid tegen de gevolgen van droogte door het aanleggen van graanreserves en nieuwe watervoorziening.⁴⁶ De import van granen uit het Baltische gebied, ook wel bekend als de 'moedernegotie' zorgde daarvoor sinds de zestiende eeuw voor een relatief goede toevoer van geïmporteerd graan naar de Nederlanden. Graanprijzen konden daardoor weliswaar enorm stijgen in periode van gebrek, maar echte hongersnoden waren in de Republiek tijdens deze periode een zeldzaamheid vergeleken met andere delen van Europa.⁴⁷

Het recente werk van klimaathistoricus Dagomar Degroot, met de pakkende titel *The Frigid Golden Age*, richt zich met name op de Republiek als een goed voorbeeld van een land dat zich op veel manieren goed wist te weren tegen de gevolgen van de LIA, met name tijdens het Maunder Minimum. Volgens Degroot was men in de Republiek zich bewust van de weersverandering en het veranderende klimaat gedurende deze periode. Dit is met name terug te zien in verschillende innovaties op zowel technologisch als cultureel gebied, zoals de zestiende-eeuwse schaatstafereeltjes van Pieter Bruegel, maar ook gebruik van sleeën voor het vervoeren van goederen over bevroren rivieren en kanalen. Een andere innovatie uit de laat-zeventiende eeuw is de ijsbreker, een door paarden getrokken schuit die waterwegen vrij kon maken voor de scheepvaart, de levensader van de vroegmoderne handel (zie afb. 6). De kleine Republiek wist hierdoor in te spelen op de veranderingen in het klimaat van de LIA en de daarmee gepaarde extreme weersomstandigheden. Dit had echter wel te maken met de specifieke maatschappelijke en institutionele factoren binnen de

45 Adam Izdebski, Lee Mordechai en Sam White, 'The Social Burden of Resilience: A Historical Perspective', *Human Ecology*, 46:3 (2018) 291-303; Tim Soens, 'Resilience in Historical Disaster Studies: Pitfalls and Opportunities' in: M. Endress e.a. eds., *Strategies, Dispositions and Resources of Social Resilience* (Cham 2020) 143-177.

46 Degroot e.a., 'Towards a rigorous understanding', 544

47 Degroot, *Frigid Golden Age*, 124-129.

Republiek als handelsnatie waarin veel ruimte was voor dergelijke innovaties.⁴⁸ Het belang van historische context en regionale diversiteit komt hierbij duidelijk naar voren als het gaat om de verklaring voor de wijze waarop de Republiek de kou van de LIA succesvol wist te trotseren.

Afb. 6: 'Winter Vreugde op den Amstel en 't gaan der Ysbreekers en der Waterschuiten' door Tileman van Horst (1746) met daarop een duidelijke afbeelding van het gebruik van de ijsbreker, *Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge*. Bron: Wikimedia Commons

Wat betreft de regionale diversiteit in de omgang met de klimatologische veranderingen in het verleden is echter nog veel terrein te winnen. Tot nu toe onderbelichte regio's, zijn met name Oost-Europa (inclusief Rusland), delen van Scandinavië, het Midden-Oosten, Zuidoost-Azië en Afrika. West- en Centraal Europa staan daarmee nog steeds bovenaan in de lijst van de meest dominante onderzoeksgebieden.⁴⁹ Dit is vooral te wijten aan feit dat in deze regio's al veel langer onderzoek is gedaan naar dit onderwerp, met de nodige bronnensets en databases binnen handbereik. Voor gebieden als Rusland en het Midden-Oosten is het onderzoek naar het reconstrueren van historische klimaatverandering pas zeer recent op gang gekomen.⁵⁰ Daarbij speelt ook nog dat voor gebieden binnen Afrika vaak beperkte bronnen beschikbaar zijn, met name voor de pre-kolo-

48 Ibidem, 300-303.

49 Charpentier Ljungqvist, Seim en Huhtamaa, 'Climate and society'.

50 Adrian Jusupović en Martin Bauch, 'Surprising eastern perspectives: Historical climatology and Russian narrative sources', *Past Global Changes Magazine* 28:2 (2020) 48-49; Yassin, Mechlach, 'Arab Islamic historical documents as a climatological source in the Maghreb', *Past Global Changes Magazine* 28:2 (2020) 54-55.

niale periode van voor de zestiende eeuw. De meeste geschreven bronnen voor Afrika afkomstig zijn dan ook afkomstig uit de archieven van de voormalige koloniale overheersers en geven wellicht een beeld dat niet geheel representatief is voor de lokale bevolking.⁵¹ Klimathistorici lopen ook vaak tegen het probleem aan dat de data uit niet-Europese bronnen slechts ten dele of niet kan worden geïnterpreteerd en verwerkt volgens de Europese onderzoeksmethoden die al decennia worden toegepast.⁵² Er is dan ook nog veel onderzoek nodig om van een wereldwijde klimaatgeschiedenis te kunnen spreken die inzichten kan bieden op de omgang met historische klimaatverandering in verschillende windstreken.

Ter afsluiting: de geschiedenis als laboratorium en spiegel voor de toekomst

Sinds de eerste historische klimatologen vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw de weg hebben geplaveid voor het historische onderzoek naar de invloed van klimaat op de samenleving, is de nadruk vooral komen te liggen op de maatschappelijke gevolgen en omgang met klimaatverandering. Het idee dat bepaalde perioden van klimaatverandering, met name de LIA, vooral zorgden voor crises en achteruitgang, heeft hierbij plaats moeten maken voor een nieuwe visie waarin premoderne samenlevingen verschillend omgingen met de gevolgen. De mensheid was dus niet letterlijk aan de goden waren overgeleverd, maar speelde actief in op de veranderingen in weer en klimaat, waarbij adaptatie en veerkracht naar voren kwamen. Maar gezien de jeugdigheid van de discipline is er nog veel werk te verzetten, met name in het onderzoek naar regionale diversiteit in onderbelichte delen van de wereld die ons beeld nog verder kunnen verbreden.

Maar wat kunnen we uiteindelijk meenemen uit al deze klimaatgeschiedenissen voor ons huidige tijdsbestek, en waar liggen de beperkingen van historische kennis? Allereerst moet natuurlijk worden benadrukt dat inzichten uit het verleden geen glazen bol vormen waarmee we voorspellingen kunnen doen voor het heden of de toekomst. Niet alleen hebben we vandaag de dag te maken met een extremere vorm van antropogene klimaatverandering, waarbij het merendeel toe te schrijven

51 David J. Nash en Matthew J. Hannaford, 'Historical climatology in Africa: A state of the art', *Past Global Changes Magazine* 28:2 (2020) 42-43; Sharon E. Nicholson, 'A Multi-Century History of Drought and Wetter Conditions in Africa', *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 225-236.

52 Fiona Williamson en Qing Pei, 'Archives of societies and historical climatology in East and Southeast Asia', *Past Global Changes Magazine* 28:2 (2020) 40-41.

valt aan menselijk handelen, we leven ook in een veel complexere maatschappij, met nieuwe technologieën en vooral een veel grotere wereldbevolking die zich steeds verder uitdijt. In plaats van een glazen bol kan het verleden echter wel dienen als een ‘laboratorium’ voor het testen van bepaalde hypothesen, bijvoorbeeld met betrekking tot de maatschappelijke impact van klimatologische verandering op de lange termijn.⁵³ De bestudering van het verleden is namelijk de enige manier waarop menselijk handelen op de zeer lange termijn kan worden bestudeerd. Dit kan inzichten bieden in de wijze waarop bepaalde maatschappijen verschillende omgingen en reageerden op de klimatologische veranderingen en daarmee gepaarde extremen, maar ook de verschillen tussen de klimaatverandering van toen vergeleken met die van nu.

Naast een ‘laboratorium’ vormt het verleden ook spiegel voor reflectie op het heden. Hierbij kan met name de mogelijke impact van de gevolgen klimaatverandering op onze moderne maatschappij worden vergeleken met de impact die dit had op samenlevingen in het verleden. Volgens Pfister blijkt hieruit niet alleen het geval dat premoderne samenlevingen vaak buitengewoon goed konden inspelen op veranderingen in het klimaat, het kan ook laten zien dat onze moderne maatschappijen niet per definitie beter uitgerust zijn om zich te wapenen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Hij noemt hierbij als voorbeeld de omgang met extreme droogte.⁵⁴ In tegenstelling tot eerdere perioden gebruiken we namelijk steeds meer water op grotere schaal voor verschillende doeleinden die een eeuw geleden nog niet bestonden. Los van de steeds intensievere landbouw en veeteelt – een melkgevende koe heeft zo’n zestig liter water per dag nodig – gaat veel water op in de koeltorens van kerncentrales – waarvan we er dus meer willen bouwen in de toekomst in het kader van ‘duurzaamheid’ –, en natuurlijk in de koelsystemen van de immense datacenters die ons internetverkeer mogelijk maken.⁵⁵ Daarnaast lijkt de huidige klimaatverandering ook te gaan leiden tot een toename van epidemische ziekten door zoönose, ofwel ziekten die overspringen van

53 Bas van Bavel en Daniel Curtis, ‘Better Understanding Disasters by Better Using History: Systematically Using the Historical Record as One Way to Advance Research into Disasters’, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 34:1 (2016) 143-169, aldaar 146, 156-161.

54 Christian Pfister, ‘The “Black Swan” of 1540. Aspects of a European Megadrought’ in: Claus Leggewie and Franz Mauelshagen eds., *Climate Change and Cultural Transition in Europe* (Leiden-Boston 2018) 156-193, aldaar 185-189.

55 Daniel van Kessel, ‘De Cloud laat ons water verdampen. Wie zorgt dat er straks nog genoeg is?’, *Follow the Money* (1 april 2021), <https://www.ftm.nl/artikelen/big-tech-data-centers-watervoorziening> (geraadpleegd op 27 juli 2022); Pfister, ‘Black Swan’, 185-189.

dieren op mensen.⁵⁶ Dit terwijl onze laatste pandemie nog niet eens is helemaal uitgewerkt. Volgens recente onderzoeken blijkt dan ook dat de invloed van de huidige opwarming van de aarde een gunstige omgeving creëert voor de verspreiding van dergelijke ziekten, maar ook zal leiden tot een afname van de weerbaarheid tegen dergelijke pandemieën. Dit zal met name armere landen raken, waar de voedsel- en watervoorziening meer lijden als gevolg van klimaatverandering, maar ook welvarende landen zullen hierdoor op de lange termijn problemen van ondervinden.⁵⁷ De recente Coronapandemie is dan ook vooral een waarschuwing voor de toekomst, waarbij het pijnlijk zichtbaar is geworden dat we nog steeds erg vatbaar zijn voor de grillen van de natuur ondanks onze moderne technologieën.⁵⁸

Het zou zo kunnen zijn dat onze afhankelijkheid van technologie, en vooral energie, ons juist ervan kan weerhouden om echt effectieve maatregelen te nemen voor de lange termijn.⁵⁹ Dit blijkt nu maar weer eens uit het feit dat we nog steeds erg afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen om voldoende energie op te wekken.⁶⁰ Historicus Dipesh Chakrabarty voegde daar onlangs aan toe dat er geen 'reddingsboten' zullen zijn voor de rijken der aarde om te ontkomen aan de gevolgen van de huidige klimaatcrisis. We dragen immers allemaal bij aan deze crisis, al doen welvarende landen dat meer dan de armere wereldbevolking, maar op de lange termijn zitten we allemaal in hetzelfde schuitje als we de wereldwijde gevolgen meerekenen.⁶¹ We moeten dus meer denken in termen

56 Walter Leal Filho e.a., 'Climate Change and Zoonoses: A Review of Concepts, Definitions, and Bibliometrics', *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19:2 (2022); James L.A. Webb, 'Climate, Ecology, and Infectious Human Disease' in: *The Palgrave Handbook of Climate History* (Londen 2018) 355-365.

57 James Ford e.a., 'Interactions between climate and COVID-19', *The Lancet* 6:10 (2022) 825-83.

58 Tim Soens, Raf de Bont en Maïka de Keyzer, 'At the Edge of Resilience Making Sense of COVID-19 from the Perspective of Environmental History', *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020) 9-20, aldaar 15-16.

59 Duncan McLaren en Nils Markusson, 'The co-evolution of technological promises, modelling policies and climate change targets', *Nature Climate Change* 10 (2020) 392-397.

60 Randy Showstack, 'World's Heavy Dependence on Fossil Fuels Projected to Continue', *Eos* (18 september 2017), <https://eos.org/articles/worlds-heavy-dependence-on-fossil-fuels-projected-to-continue> (geraadpleegd op 27 juli 2022).

61 Dipesh Chakrabarty, 'The Politics of Climate Change is More Than the Politics of Capitalism', *Theory, Culture & Society* 34 (2017) 25-37, aldaar 29-31; Helena Horton, 'Carbon footprint gap' between rich and poor expanding, study finds', *The Guardian* (4 februari 2022), <https://www.theguardian.com/environment/2022/feb/04/carbon-footprint-gap-between-rich-poor-expanding-study> (geraadpleegd op 15 november 2022).

van wereldwijde aanpassingen op de lange termijn, waarbij niet alleen klimaat, maar vooral maatschappelijke ongelijkheid, het idee van economische groei, energiegebruik en wereldwijde welvaart een belangrijke factor spelen.⁶² Net als in het verleden draait het namelijk nooit alleen om het klimaat, maar spelen sociaaleconomische factoren een net zo belangrijkere rol.

Dit klinkt natuurlijk makkelijker gezegd dan gedaan. Het verleden laat ons immers zien dat de omgang met klimaatverandering geenszins uniform was, waarbij regionale verschillen en sociale ongelijkheid een belangrijk rol speelden.⁶³ Deze aspecten zijn nog steeds van invloed, zoals we kunnen zien in de ongelijke impact van klimaatverandering wereldwijd. De aanpassingen aan nieuwe klimatologische omstandigheden waren daarbij geen snelle veranderingen, maar onderdeel van een langdurig proces dat een paar generaties in beslag kon nemen. We moeten ook niet vergeten dat onze huidige periode van klimaatverandering uniek is vergeleken met historische perioden van klimaatverandering gezien de snelheid en wereldwijde impact. Onze huidige periode is dus moeilijk te vergelijken is met MWP of de LIA.⁶⁴ De vraag voor nu blijft vooral hoelang we nog hebben voordat we het punt bereiken dat de aardse ecosystemen dusdanig zijn aangetast dat zelfs de meeste aanpassingen weinig tot geen effect meer zullen hebben.⁶⁵

62 Chakrabarty, 'The Politics of Climate Change', 34-35; Jarmo Kikstra en Narasimha Rao, 'Energy needed for poverty eradication, that's also 'compatible with climate goals'', *World Economic Forum*, (6 september 2021), <https://www.weforum.org/agenda/2021/09/guest-post-energy-needed-to-eradicate-poverty-compatible-with-climate-goals/> (geraadpleegd op 15 november 2022).

63 Degroot, *Frigid Golden Age*, 307-309.

64 Javier Barbuzano, 'The Little Ice Age Wasn't Global, but Current Climate Change Is', *Eos* (24 juli 2019), <https://eos.org/articles/the-little-ice-age-wasnt-global-but-current-climate-change-is> (geraadpleegd op 15 november 2022).

65 Elizabeth Weise, 'The world is 'perilously close' to irreversible climate change. 5 tipping points keep scientists up at night', *Phys.org* (7 april 2022), <https://phys.org/news/2022-04-world-perilously-irreversible-climate-scientists.html> (geraadpleegd op 15 november 2022).

Het transhistorische perspectief

Een nieuwe manier van tentoonstellen

Ellen Joosten, Demi Storm, Noëlle van Zadelhoff

In 2016 was de tentoonstelling *Carambolages* te bezoeken in het Grand Palais in Parijs.¹ Deze tentoonstelling, die tot stand is gekomen onder leiding van curator Jean-Hubert Martin, trachtte de 'traditionele' vormgeving van museumtentoonstellingen los te laten. Afbeelding 1 toont twee objecten uit deze tentoonstelling: aan de linkerkant een premoderne sarcofaag van een dwergspitsmuis uit Egypte, en aan de rechterkant een modern beeldhouwwerk van een kat dat is gemaakt door de Zwitserse kunstenaar Alberto Giacometti (1901-1966). Bij de traditionele weergave van kunst- of museumobjecten worden enkel de basisfeiten – jaartal, maker of kunstenaar, materiaal, en dergelijke basisinformatie – weergegeven op een informatiebordje naast de objecten. De objecten van afbeelding 1 zouden in een traditionele tentoonstelling dan ook niet bij elkaar geplaatst worden vanwege, onder andere, de afwijkende tijdsperiodes waaruit deze objecten stammen en de functies van de objecten. Toch, door deze twee objecten naast elkaar te plaatsen ontstaan er nieuwe, prikkelende beelden: een grappig beeld van een kat en muis die elkaar achtervolgen, zoals de cartoonfiguren Tom en Jerry elkaar achtervolgen, maar ook een beeld dat de vergankelijkheid van het leven laat zien, of een beeld dat juist continuïteit laat zien ondanks de grote afstand in tijd tussen de objecten. Beelden die dus open staan voor interpretatie.

De Franse tentoonstelling *Carambolages* is slechts één voorbeeld van een 'transhistorische' tentoonstelling. Welke vormen deze manier van vormgeven in de praktijk kan aannemen, zal in dit artikel worden besproken aan de hand van drie transhistorische tentoonstellingen. De eerste tentoonstelling die zal worden besproken is *Cool Collection II_OMINA* (2021-2022), welke te zien was in Museum Het Valkhof in Nijmegen. Daarna zal de tentoonstelling *Maria Magdalena* (2021-2022), welke te zien was in het Catharijneconvent in Utrecht, aan bod komen. En tot slot, de tentoonstelling *Light in the Darkness*. Waar de eerste twee tentoonstellingen daadwerkelijk te bezoeken waren, is de derde tentoonstelling een 'tentoonstellingsconcept' die tot stand is gekomen tijdens het

1 Grand Palais – Carambolages, <https://www.grandpalais.fr/en/event/carambolages> (geraadpleegd 1 november 2022). Zie ook Jean-Hubert Martin, 'Visual Thinking. Carambolages at Grand Palais Paris' in: Eva Wittcox, Ann Demeester, Peter Carpreau, Melanie Bühler en Xander Karskens eds., *The Transhistorical Museum: Mapping the Field* (Amsterdam 2018) 146-157.

onderzoeksseminar *Curing and Curating Crises: A Transhistorical Perspective* (2021-2022) aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Aan de hand van deze tentoonstellingen zal worden gekeken naar de verschillende vormen die een transhistorische tentoonstelling kan aannemen. Voordat in wordt gegaan op de vormen die transhistorische tentoonstellingen in Nederland hebben aangenomen, zal eerst ingegaan worden op het concept 'transhistorische.' Daarnaast zal worden gekeken naar zowel de positieve als negatieve aspecten van transhistorische tentoonstellingen. Hieruit volgt de vraag wat de meerwaarde is van een transhistorische aanpak.

Afb. 1: Sarcofaag van een dwergspitsmuis, Egypte 664-332 v.Chr. en *Cat*, Alberto Giacometti, 1951. Onderdeel van de tentoonstelling *Carambolages* (2016) in het Grand Palais, Parijs. Bron: Colleen's Paris, <https://www.colleensparis.com/2016/06/last-days-of-carambolages-grand-palais/>.

I. Transhistorische: een nieuwe blik op tijd

Het tentoonstellen van een premoderne sarcofaag van een dwergspitsmuis uit het oude Egypte naast een modern beeld van een kat past niet binnen de 'traditionele' of 'neutrale' vormgeving van een museumtentoonstelling. Kunsthistoricus Monsignor Timothy Verdon verwoordt deze traditionele manier van tentoonstellen op de volgende kritische wijze:

"A curator comments on a series of mythological paintings – of Venus – but doesn't really say anything: 'This painting by Titian; the woman shown is beautiful, she is blonde', and so on. And I thought: this is exactly what not to do!"²

2 Monsignor Timothy Verdon, 'Art in the time of Corona virus', *Museum Management and Curatorship* 35:3 (2020) 215-216, aldaar 215.

Het uitgangspunt van het contrast tussen deze objecten uit *Carambolages* is transhistoriciteit, een concept dat sinds het begin van de eenentwintigste eeuw wereldwijd steeds vaker wordt toegepast in de museale wereld. Het is een vrij nieuw concept dat onderhevig is aan wetenschappelijk debat, voornamelijk omdat de betekenis en de meerwaarde van het toepassen van dit concept nog relatief onzeker zijn. Het woord 'transhistoriciteit' bestaat uit het Latijnse voorvoegsel 'trans', dat 'voorbij' of 'dwars door of over' betekent, en 'historiciteit'.³ Transhistoriciteit gaat dus dwars door conventionele scheidingen van tijd, zoals de Griekse en Romeinse oudheid, de middeleeuwen en de moderne tijd, en plaatst juist premoderne en moderne objecten naast elkaar. In de traditionele wijze van tentoonstellen wordt juist vastgehouden aan deze historische perioden en stilistische categorieën. Klassieke chronologische, geografische, stilistische en typologische categorieën worden in een transhistorische tentoonstelling dus achterwege gelaten, ten gunste van een tentoonstelling waarin tijd en ruimte naadloos door elkaar heen lopen.⁴

De essentie van transhistoriciteit – het verbinden van diverse historische perioden – is niet nieuw: historici en kunsthistorici werken al jaren vanuit een diachroon perspectief, en het verbinden van oud en nieuw is ook geen recente trend. Zoals Brigitte Dekeyzer benadrukt, bestaat dit diachrone perspectief al sinds de oudheid, waar mensen privécollecties hadden waarin objecten uit verschillende tijdsperioden naast elkaar stonden. Een eerste manier van tentoonstellen volgens het begrip transhistoriciteit werd in de negentiende eeuw ontwikkeld door de Duitse kunst- en cultuurhistoricus Aby Warburg (1866-1929). Door premoderne en moderne werken samen te plaatsen ('*Zusammenstellen*') werden patro-

3 Over de term 'transhistoriciteit' is ook debat. Mieke Bal stelt dat de term relativiteit mist: transhistoriciteit veronderstelt een 'oud-versus-nieuw', terwijl het juist gaat om de dialoog tussen de objecten. Zij stelt daarom de term 'inter-historical museum' voor, dat de objecten juist aan elkaar verbindt in een dialoog. Bal erkent zelf dat de term onhandig klinkt, maar de relatie tussen objecten beter reflecteert. Het debat over de term toont dat het algehele debat over transhistoriciteit nog jong is. De auteurs gebruiken in dit artikel de term transhistoriciteit. Zie Mieke Bal, 'Towards a Relational Inter-Temporality' in: Eva Wittcox, Ann Demeester, Peter Carpreau, Melanie Bühler en Xander Karskens eds., *The Transhistorical Museum: Mapping the Field* (Amsterdam 2018) 48-63 en Brigitte Dekeyzer, 'How museums with historical art collections deal with the past: a typology', *Museum Management and Curatorship* (2021) 1-16.

4 Brigitte Dekeyzer categoriseert de transhistorische aanpak onder de metamoderne presentatie, waarbij historische verbanden worden gelegd tussen oude en nieuwe kunst- en museumobjecten. Zie Dekeyzer, 'How museums with historical art collections deal with the past', 2, 9-12; Natalie Musteata, 'The Origins of the Transhistorical Museum: The Artist as Curator', *The Transhistorical Museum* (Haarlem 2018) 1-22, aldaar 1-2.

nen, gelijkenissen en continuïteiten door de eeuwen heen duidelijker.⁵ Bovendien werden in de twintigste eeuw al uiteenlopende kunstbewegingen als het Duitse expressionisme en de Gotiek met elkaar verbonden.⁶ Hoewel de essentie en het idee van transhistoriciteit al langer bestaat, krijgt het concept transhistoriciteit pas vrij recent toenemend aandacht in de museale wereld en op wetenschappelijk gebied.

In 2018 werd een belangrijke wetenschappelijke bundel gepubliceerd, genaamd *The Transhistorical Museum: Mapping the Field*, waarin auteurs op de recente ontwikkelingen rondom het concept reflecteren.⁷ Volgens de auteurs van deze bundel maken musea die 'transhistorisch denken' een dialoog mogelijk tussen het heden en het verleden en breken zij daardoor met de oorspronkelijke West-Europese kunsthistorische focus op perioden en scholen. Transhistorische tentoonstellingen zijn in essentie experimenten, of een manier om nieuwe inzichten te vergaren over het verleden, en om alle veronderstellingen over het verleden en de geschiedenis los te laten.⁸ Kunstenaars zijn belangrijke actoren in het creëren van transhistorische tentoonstellingen en het faciliteren van een frisse blik op en nieuwe inzichten over het verleden. Zoals de auteurs in de introductie van *The Transhistorical Museum* stellen, zijn de meeste kunstenaars niet geïnteresseerd in de historische tijdperioden of scholen waarbij een object hoort, maar zijn zij juist geïnteresseerd in de betekenis van een object in het heden. Objecten zijn, zoals de auteurs het verwoorden, tijdreizigers: het object stamt uit een bepaalde tijd, uit een specifieke historische context, maar door de tijd heen en in het heden heeft het object verschillende betekenissen gekregen.⁹ De bundel *The Transhistorical Museum* is een eerste poging om al deze actoren, termen, gedachten en discoursen samen te brengen en het jonge, maar desondanks enorme

5 Een grote vraag over transhistoriciteit en wanneer een tentoonstelling of contrast tussen objecten 'transhistorisch' is, is hoeveel tijd of generaties er tussen de objecten moet zitten. Enerzijds is er een kamp dat stelt dat er minstens vijftig tot zeventig jaar tussen de objecten moet zitten, terwijl een ander kamp stelt dat één of twee generaties genoeg is. Dekeyzer, 'How museums with historical art collections deal with the past', 9.

6 Eva Wittcox, Ann Demeester, Peter Carpreau, Melanie Bühler en Xander Karskens, 'Introduction' in: Idem, *The Transhistorical Museum: Mapping the Field* (Amsterdam 2018) 8-19, aldaar 12-13; Ann Demeester, 'Het schizofrene museum', *Zoutmagazine* (4 april 2017) <https://www.zoutmagazine.eu/het-schizofrene-museum/> (geraadpleegd 2 november 2022).

7 Eva Wittcox, Ann Demeester, Peter Carpreau, Melanie Bühler en Xander Karskens eds., *The Transhistorical Museum: Mapping the field* (Amsterdam 2018).

8 Eva Wittcox et al, 'Introduction', 12-14.

9 Ibidem.

veld van transhistorische in hoofdlijnen te schetsen.¹⁰

Naast de theorie achter het concept is het ook belangrijk om de praktische uitvoering van transhistorische in musea te bespreken. Waarom zouden musea, curatoren en kunstenaars dit concept toepassen in hun tentoonstellingen? Belangrijke ontwikkelingen in de museale wereld zijn de zogenaamde *artist-as-curator* tentoonstellingen, waarbij een kunstenaar als curator werkt of kunstenaars en curatoren samenwerken om een tentoonstelling op te zetten. Zoals de auteurs van de introductie van *The Transhistorical Museum* stellen, kijken kunstenaars vanuit een ander perspectief naar oudere objecten en kunst. Een belangrijk voorbeeld van een *artist-as-curator* tentoonstelling is de serie *The Artist's Eye* in het National Gallery in Londen, opgezet in 1977. *The Artist's Eye* was een jaarlijks programma waarin een Britse kunstenaar werd uitgenodigd om een tentoonstelling te creëren vanuit de vaste collectie van het museum en hun eigen werk.¹¹ Natalie Musteata ziet *The Artist's Eye* als een drijvende kracht voor latere innovatieve tentoonstellingen waarin de curatoren en kunstenaars dwars door conventionele historische kaders werken.¹² Musteata ziet deze manier van tentoonstellen als een poging vanuit musea om hun vaste historische collecties of kunstcollecties aantrekkelijker te maken voor nieuw publiek, of juist als een *rebranding*, waarbij musea zich trachten te associëren met moderne kunst.¹³ Voor musea met brede vaste collecties is het een logische keuze om een frisse blik op hun vaste collectie te werpen; musea met specialistische vaste collecties – bijvoorbeeld gericht op een specifieke eeuw, stroming of kunstenaar – proberen juist om deze focus van hun collectie te doorbreken met een nieuwe associatie met hedendaagse kunst en andere onderwerpen.¹⁴

Ook in Nederland is transhistorische een belangrijk begrip geworden in de museale wereld. Een van de eerste musea met transhistorische of 'gemixte' collecties en tentoonstellingen is het Frans Hals Museum in Haarlem. Al sinds de jaren zestig van de vorige eeuw verzamelt het Frans Hals Museum contemporaine kunst en plaatst deze in dialoog met de kunst van de naamgever van het museum, Frans Hals (1582-1666). In 2017 stelde Ann Demeester, de directrice van het Frans Hals Museum en tevens medeauteur van *The Transhistorical Museum* (2018), dat musea 'bezoekers elke keer een nieuw paar ogen [moeten] geven' om relevant te blijven.¹⁵ Deze transitie is zeker in recente tijden relevant geworden

10 Voor deze hoofdlijnen, zie Eva Wittcox et al, 'Introduction', 15-19.

11 Musteata, 'The Origins of the Transhistorical Museum', 1-2.

12 Ibidem.

13 Ibidem, 16.

14 Ann Demeester, 'Het schizofrene museum'.

15 Ibidem.

voor musea: musea verkeren in crisis vanwege het teruglopende aantal bezoekers, met als gevolg teruglopende inkomsten. Dit teruglopende bezoekersaantal heeft verschillende oorzaken, maar werd pijnlijk duidelijk door de maatregelen die zijn getroffen gedurende de lockdowns door COVID-19. Dit geeft musea de noodzaak om te experimenteren met hun tentoonstellingen, en het toepassen van een transhistorische aanpak kan als oplossing dienen. Volgens Demeester brengen musea kunst en objecten uit verschillende tijdperiodes steeds vaker bij elkaar vanwege een veranderende tijdsgeest. Er is geen duidelijke hoofdverklaring, maar Demeester ziet dat het traditionele (kunst-)historische hokjesdenken minder aantrekkelijk is in wetenschappelijke behandelingen én in de samenleving, en dat musea pogen om hun stoffige, oude vaste collecties aantrekkelijker te maken voor een jonger publiek.¹⁶

Aan de hand van deze hoofdlijnen worden in de volgende paragraaf twee recente transhistorische tentoonstellingen in Nederland behandeld: *Cool Collection II_OMINA* (2021-2022) in Museum Het Valkhof in Nijmegen en *Maria Magdalena* (2021-2022) in het Utrechtse Museum Catharijneconvent, om zo een idee te geven van aspecten en elementen uit de praktijk van de transhistorische aanpak. Bovendien vormden deze twee tentoonstellingen, naast de theorie over transhistorischeiteit, de basis voor ideeën en gedachten achter het tentoonstellingsconcept *Light in the Darkness*.

Afb. 2: Weergave van de transhistorische tentoonstelling *Cool Collection_OMINA*. Moderne kunst van Folkert de Jong is naast de historische objecten van Museum Het Valkhof geplaatst. Bron: auteur.

16 Ann Demeester, 'Het schizofrene museum'.

Cool Collection II_OMINA

Cool Collection II_OMINA was een opvallende transhistorische expositie in Museum Het Valkhof in Nijmegen. De tentoonstelling was het resultaat van een samenwerking tussen curatoren Melchior Jaspers en Renee Schuiten-Kniepstra en beeldend kunstenaar Folkert de Jong, waarbij De Jong als een *artist-as-curator* aan de slag ging met de vaste collectie van Museum Het Valkhof. *Cool Collection II_OMINA* maakte deel uit van de serie tentoonstellingen *Cool Collection*, een serie transhistorische tentoonstellingen die het Nijmeegse museum in leven riep om haar bezoekers op alternatieve manieren naar hun historische collectie te laten kijken.¹⁷

Museum Het Valkhof staat bekend om de uitgebreide vaste collectie objecten die een geschiedenis van ruim 5000 jaar omschrijven. Voor de tentoonstelling *Cool Collection II_OMINA* was het uitgangspunt 'omina', letterlijk voorspellingen. Daarmee probeerde de tentoonstelling te reflecteren op het verleden – en de toekomst – door de lens van het heden. Bij binnenkomst werd slechts kort enige context geboden rondom de inspiratie voor de tentoonstelling; de bezoeker was vrij om te interpreteren. De Jong selecteerde voorwerpen uit het depot en plaatste zijn kunstwerken naast deze voorwerpen, of mengde deze voorwerpen zelfs fysiek, zoals op afbeelding 2 zichtbaar is. Het resultaat hiervan was dat historische objecten op visuele, prikkelende wijze werden gecontrasteerd met moderne kunstobjecten. Bovendien zorgden de 3D-hologrammen en videoprojecties voor indrukwekkende visuele prikkelingen bij de bezoeker (afb. 3).

De tentoonstelling kan beschouwd worden als een opvallende transhistorische expositie. Het visuele aspect van de historische objecten en de contemporaine kunst van De Jong lagen immers ver uit elkaar. De transhistorische in deze tentoonstelling was overduidelijk en ook minder subtiel dan de kat-en-muis-confrontatie uit de tentoonstelling *Carambolages* in Grand Palais Paris. Het visuele spektakel van *Cool Collection II_OMINA* zorgde bovendien voor vernieuwing en verfrissing binnen de traditionele weergaven van tentoonstellingen in musea – wellicht interesseren meer mensen, waaronder de jeugd, zich in het bezoeken van musea met dit soort vernieuwende weergaven. Daartegenover staat dat deze confronterende manier van weergave van historische objecten en moderne kunst niet vertrouwd is bij het publiek.

17 De eerste tentoonstelling van deze serie werd in 2019 tentoongesteld, genaamd *Cool Collection Ritme.Vorm.Blauw*. Gastcuratoren Jessica Helbach en Flos Wildschut creëerden deze transhistorische tentoonstelling, waarbij vorm, lijn en kleur als verbindende factoren functioneerden en objecten uit verschillende tijdsperiodes verbonden. Zie Museum Het Valkhof – *Cool Collection II_OMINA*, <https://www.museumhetvalkhof.nl/zien-en-doen/tentoonstellingen/cool-collection-ii-omina/> (geraadpleegd 1 november 2022).

Afb. 3: Weergave van de transhistorische tentoonstelling *Cool Collection_OMINA*. In het midden een kunstwerk van Folkert de Jong met daaromheen hangend aan de muur 3D-hologrammen. Bron: auteur.

Hoewel het esthetische aspect van de tentoonstellingen een belangrijk aspect is voor het genereren van meer bezoekers, is dit niet het voornaamste doel van een transhistorische tentoonstelling. Een transhistorische tentoonstelling moet de bezoekers op nieuwe ideeën, gedachten en gevoelens brengen omtrent de waarde van de historische objecten. Door het toevoegen van moderne kunstobjecten, van De Jong in het geval van *OMINA*, wordt de bezoeker gedwongen om opnieuw in gesprek te gaan over de historische objecten die al jaren op de traditionele manier worden tentoongesteld. Het doel is om een nieuw dialoog te starten, waarbij de waarde van de historische objecten belicht wordt in contrast met de moderne kunstwerken, en waarbij de esthetische waarde van de moderne kunstwerken voor de bezoeker kan verschillen. Deze transhistorische tentoonstelling trekt mensen aan die anders misschien nooit, of minder, voet binnen een museum zouden zetten. De transhistorische tentoonstelling, waarbij historische objecten en moderne kunstobjecten worden gecontrasteerd, zorgt voor meer dialoog en wellicht meer geïnteresseerde museumbezoekers.

Maria Magdalena

Een ander voorbeeld van transhistorie in musea was de tentoonstelling *Maria Magdalena*, die te zien was in het Catharijneconvent in Utrecht.¹⁸ Het doel van deze expositie was het tonen van de vele gezichten van het Bijbelse figuur en de heilige Maria Magdalena. Dit werd gedaan door

18 Zie Museum Catharijneconvent – Maria Magdalena, <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/maria-magdalena/> (geraadpleegd 1 november 2022).

historische objecten over haar als persoon tentoon te stellen, maar ook door het weergeven van hedendaagse beeldende kunst en *popular culture* over Maria Magdalena, zoals een portret van media-icoon Kim Kardashian (afb. 4). Bij deze premoderne en moderne objecten werd aan de hand van audio-opnames, ingesproken door deskundigen, verdere historische context geboden. Naast deze audio-opnames maakten de curatoren ook gebruik van video's en muziek, zoals de muziekvideo van het nummer *Judas* van artiest Lady Gaga.

Afb. 4: Een zaal uit de tentoonstelling *Maria Magdalena*, waarin de nadruk ligt op moderne kunst en het moderne beeld van het bijbelfiguur, en de relatie tussen *popular culture* en *Maria Magdalena*. Bron: <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/maria-magdalena/>.

Anders dan bij *Cool Collection II_OMINA* werden de historische objecten in *Maria Magdalena* niet in direct contrast gezet met de moderne kunstobjecten, bijvoorbeeld door deze naast elkaar te plaatsen. In de *Maria Magdalena* tentoonstelling werd juist vastgehouden aan een chronologie. In principe gaat het in een transhistorische tentoonstelling om het loslaten van zulke categorieën als chronologie.¹⁹ Toch was het idee achter *Maria Magdalena* transhistorisch: de tentoonstelling begon met het tonen van historische objecten verbonden aan haar als persoon, en vervolgens wandelde de bezoeker door zalen heen waarin het imago van *Maria Magdalena* door verschillende eeuwen heen werd getoond aan de hand van kunstwerken en objecten.

Opvallend aan de Utrechtse tentoonstelling was de betrokkenheid van de bezoeker in het bepalen van het imago van *Maria Magdalena*.

19 Musteata, 'The Origins of the Transhistorical Museum', 15-16.

Bij binnenkomst ontving de bezoeker een munt waarmee diegene aan het einde van de tentoonstelling een eigen oordeel kon vellen over wie zij dachten dat Maria Magdalena was. Dit deden zij door hun munt in één van de zeven buizen te werpen, waarboven voor elke buis een andere beschrijving van Maria Magdalena stond. De bezoeker kon kiezen tussen 'Krachtige vrouw', 'Apostel der apostelen', 'Spiritueel ingewijde', 'Wonderdoener', 'Bekeerde zondares', 'Geliefde van Jezus' en 'Kroongetuige'. Door deze vraag vooraf al te stellen liep de bezoeker actief denkend door de tentoonstelling, wetende dat zij aan het einde van de tentoonstelling een oordeel moesten geven over Maria Magdalena. De bezoeker werd als het ware onderdeel van de expositie en het doel van de expositie, namelijk het bijdragen aan de dialoog over Maria Magdalena. De intentie van de transhistorische tentoonstelling werd ook gelijk duidelijk, namelijk het aanzetten tot een nieuwe dialoog, en daarmee was de *Maria Magdalena* tentoonstelling wellicht een prettige introductie tot transhistorischeit voor het publiek.

Hoewel het toepassen van dit anonieme stelsysteem ervoor zorgde dat bezoekers werden gestimuleerd tot het bijdragen aan een dialoog en het aangaan van een dialoog over wat zij hebben ontdekt tijdens de expositie, bracht dit systeem ook uitdagingen met zich mee. In het geval van deze tentoonstelling is er door de curatoren op voorhand een keuze gemaakt over de mogelijke beelden of versies van Maria Magdalena die zij willen uiten aan de hand van kunst en objecten. Bovendien blijken deze kaders ook al uit recensies en promotiemateriaal, waarin bijvoorbeeld het feministische aspect meermaals wordt benadrukt.²⁰ Dit heeft als gevolg dat de bezoeker al in een bepaalde denkrichting wordt gestuurd door de curatoren en dat een deel van de vrije ruimte voor interpretatie of verbeelding bij de bezoeker wordt weggenomen. Een tweede valkuil van het stelsysteem is dat de bezoeker zich kan laten sturen door groepsgedrag, oftewel, er bestaat een mogelijkheid dat de bezoeker de munt in de buis stopt waar de meeste muntjes in zitten.

Hoewel *Cool Collection II_OMINA* en *Maria Magdalena* twee verschillende invullingen van een transhistorische tentoonstelling lieten zien, zorgden beide exposities ervoor dat de bezoeker betrokken raakte bij het aangaan van een nieuwe dialoog omtrent historische objecten. In het geval van *Cool Collection II_OMINA* werd de bezoeker uitgedaagd om op een andere manier te kijken naar historische objecten, doordat deze in de tentoonstelling fysiek onderdeel waren van moderne kunstobjec-

20 Zie onder andere Paola van de Velde, 'Zondares of favoriete leerling van Jezus', *Dagblad De Limburger* (30 juni 2021) en de website van het Catharijneconvent over de tentoonstelling *Maria Magdalena*, <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/maria-magdalena/>.

ten. Het doel van *Cool Collection* sluit aan bij het doel van *The Artist's Eye*: kunstenaars kunnen een nieuw, fris perspectief bieden op de vaste collecties van musea en deze op een nieuwe manier aantrekkelijk maken.²¹ In deze tentoonstelling stond de bezoeker dan ook vrij om te interpreteren. Curatoren, maar bovenal ook de bezoekers en aanschouwers van transhistorische contrasten zijn essentieel in het geven van een betekenis aan een contrast.²² Bij de tentoonstelling *Maria Magdalena*, daarentegen, liep de bezoeker op chronologische wijze langs verschillende interpretaties van het imago van dit Bijbelse figuur. Audiofragmenten en uitgebreide omschrijvingen van de objecten boden meer context bij de tentoongestelde objecten, maar de bezoekers waren vrij om te kiezen of zij deze beluisterden of lazen. Aan het einde van de tentoonstelling werd de bezoekers zelf gevraagd wie zij voor hen was, hoewel hierbij de denkkaders al gegeven werden door de curatoren. Transhistorischeiteit kan dus verschillende vormen aannemen en is een speelse wijze van tentoonstellen, waardoor het voor de bezoeker aantrekkelijk blijft om musea te bezoeken.

In het laatste deel van dit artikel wordt het tentoonstellingsconcept *Light in the Darkness* behandeld. Dit concept is gemaakt door studenten van de onderzoekseminar *Curing and Curating Crises* (2021-2022) en is geïnspireerd door recente ontwikkelingen op het gebied van transhistorischeiteit.

II. Crisis, het zwarte gat en transhistorischeiteit: *Light in the Darkness*

Ter ere van het aanstaande honderdjarige jubileum van de Radboud Universiteit Nijmegen in 2023 ontwikkelen twee gastcuratoren van Museum Het Valkhof, Jessica Helbach en Flos Wildschut, de tentoonstellingsreeks *Moonshot*. Het uitgangspunt van deze reeks is de eerste foto van een zwart gat uit 2019, gemaakt door een internationaal wetenschapsteam onder leiding van sterrenkundige Heino Falcke, hoogleraar aan de Radboud Universiteit. In deze reeks tentoonstellingen proberen de curatoren te spelen met de grens tussen kunst en wetenschap. Specifiek trachten zij te tonen hoe vaag de grens hiertussen kan zijn: hoe wetenschappelijk kan een kunstenaar te werk gaan, en is de foto van het zwarte gat naast wetenschap ook niet een kunstobject? Voor de laatste tentoonstelling in deze reeks, genaamd *Black Hole*, werkten Helbach en Wildschut samen met studenten van de onderzoeksseminar *Curing and Curating Crises* (2021) om een eerste 'tentoonstellingsconcept' samen te stellen.²³ Bij het ontwikkelen van dit tentoonstellingsconcept besteedden de

21 Ibidem.

22 Eva Wittcox, et al, 'Introduction', 16.

23 Met 'tentoonstellingsconcept' wordt in dit artikel verwezen naar een soort 'neptentoonstelling', waarin studenten aan de hand van één of twee specifieke thema's aan de

studenten aandacht aan twee aspecten. Allereerst pasten de studenten de transhistorische aanpak toe in hun tentoonstellingsconcept, waarbij zij kozen voor een focus op antieke en middeleeuwse kunst en wetenschap. Ten tweede stond het thema ‘crisis’ centraal in het concept: hoe kan crisis geuit worden in een tentoonstelling, en – zoals de naam van de onderzoeksseminar verkapt – hoe kan een tentoonstelling helpen bij het omgaan met crises? In deze laatste paragraaf zal ingegaan worden op het tentoonstellingsconcept, genaamd *Light in the Darkness*, en zullen deze aspecten worden toegelicht.

Crisis

Wat is precies een crisis, en welke crises vormden voor de studenten van *Curing and Curating Crises* een bron van inspiratie? Door heel de geschiedenis van de mensheid heeft de mens moeten leren omgaan met verschillende crises op mondiaal, nationaal en individueel vlak – en dat zullen we altijd moeten blijven doen. Een crisis is volgens de Oxford English Dictionary:

[a] vitally important or decisive stage in the progress of anything; a turning-point; also, a state of affairs in which a decisive change for better or worse is imminent; now applied [especially] to times of difficulty, insecurity, and suspense in politics or commerce.²⁴

In tijden van veranderingen en onzekerheden gaat de mens op zoek naar stabiliteit, zekerheid, en antwoorden. Een dergelijke zoektocht kan verschillende vormen aannemen, in onder andere wetenschappelijk onderzoek of uitingen van kunst. Het museum is de plek bij uitstek waar dit samen kan komen. Daarom stond in het academisch jaar 2021-2022 in deze onderzoeksseminar centraal hoe het tentoonstellen van objecten samenlevingen kan helpen om een manier van omgang met crises te vinden en om te onderzoeken hoe bepalend de *agency* van de aanschouwer is bij het geven van betekenis aan bepaalde objecten.

Zoals is gebleken, is één van de crises die centraal staat achter het concept transhistorische de teruglopende bezoekersaantallen waarmee musea kampen. Ook voor andere crises die centraal staan, zoals het relevant houden van historische collecties, en het aanbrengen van diversiteit

slag gaan met het creëren van een concept. Het tentoonstellingsconcept wordt niet publiekelijk gepresenteerd, maar is ter inspiratie aangeboden aan gastcuratoren Jessica Helbach en Flos Wildschut in december 2021.

24 Oxford English Dictionary. ‘Crisis: 3. *transferred and figurative.*’ <https://www.oed-com.ru.idm.oclc.org/view/Entry/44539?redirectedFrom=crisis#eid> (geraadpleegd 27 september 2022).

en meer inclusieve narratieven in musea, kan de transhistorische aanpak als oplossing fungeren. In een transhistorische tentoonstelling kan tevens een contemporaine crisis – zoals klimaatverandering of pandemieën – een thema zijn, waar de focus bijvoorbeeld gelegd kan worden op hoe door de eeuwen mensen omgaan met dergelijke crises. Het andere belangrijke achterliggende doel en ‘crisis’ van het tentoonstellingsconcept *Light in the Darkness* was het tonen van de waarde van premoderne objecten in een tentoonstelling. Het was bovenal een poging om, samen met de gastcuratoren, na te denken over hoe transhistorischeiteit kan bijdragen aan het verhelpen van het ‘stoffige’ of ‘saai’ imago van antieke en middeleeuwse (kunst-)objecten en wetenschap.²⁵ De antieke en middeleeuwse wereld zijn namelijk vaak vervreemd in museale tentoonstellingen: de moderne tijd, en daarmee de objecten uit deze tijd, vormt een scherp contrast tegenover de antieke en middeleeuwse tijdsperiodes, waar – vanuit het perspectief van de moderne tijd – achterhaalde of achterliggende denkwijzen heersten. Kortom, denkwijzen en objecten die niet modern zijn, worden direct gelabeld als antiek, middeleeuws of premodern – en indirect als irrelevant voor het heden. Met de transhistorische aanpak trachten curatoren in hun tentoonstellingen deze moderne denkwijzen over de geschiedenis, en in het bijzonder de antieke en middeleeuwse wereld, te betwisten door juist een ander perspectief te tonen en bieden. Dit nieuwe perspectief benadrukt naast de verschillen ook de continuïteiten tussen het heden en verleden.²⁶

Afb. 5: Visualisatie van de vormgeving van de zaal ‘Understanding the Cosmos’ uit de inspiratietentoonstelling *Light in the Darkness*. Illustratie: Stephan Poelen.

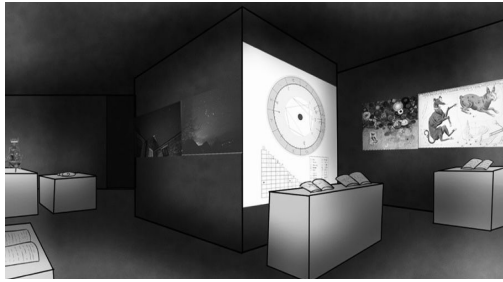

25 Ann Demeester, ‘Het schizofrene museum’.

26 Jacques A. Bromberg, *Global Classics* (New York 2021) 71-72.

Transhistorische confrontatie en het zwarte gat in *Light in the Darkness*

Bij het maken van contrasten van premoderne en moderne objecten in het tentoonstellingsconcept *Light in the Darkness*, en andere bestaande tentoonstellingen, is een valkuil. De curator moet naast het bedenken van de transhistorische confrontaties ook nadenken over de balans tussen feit en verbeelding. Hoe 'open' moet een transhistorische confrontatie zijn als het gaat om de interpretatie ervan? Oftewel, hoeveel historische contextuele informatie over de objecten moet de curator bieden aan de bezoeker? In de traditionele wijze van tentoonstellen hangt naast ieder object een bordje met basale informatie over het object, informatie zoals in het eerdergenoemde citaat van Monsignor Timothy Verdon omschreven werd: de titel van het object, data, de maker en een aantal korte regels bijkomende informatie. In de transhistorische aanpak staat juist interpretatie centraal. Enerzijds kunnen curatoren ervoor kiezen om geen historische context voor de tentoongestelde objecten te bieden. In dit geval staan de interpretatie en verbeelding volledig open, aangezien de bezoeker niet gebonden is aan objectbeschrijvingen geschreven door deskundigen. Anderzijds kunnen curatoren kiezen voor het bieden van informatie naast de objecten, maar de vraag blijft, hoeveel? Hoewel iedere transhistorische confrontatie in het tentoonstellingsconcept gemaakt is met een achterliggende gedachte vanuit de student-curatoren, is het de bedoeling dat de imaginaire bezoeker met zo min mogelijk

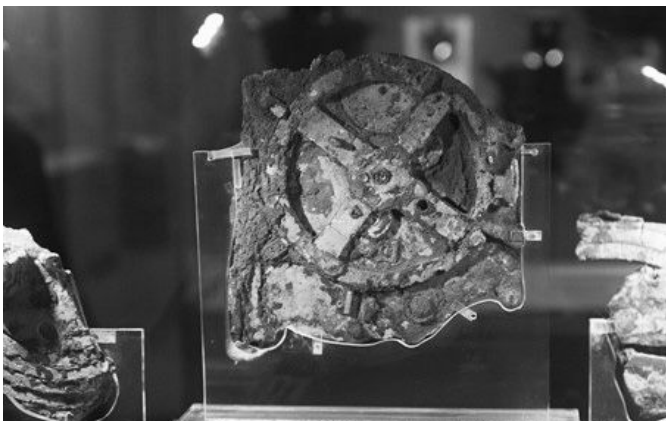
Afb. 6: Visualisatie van de vormgeving van de zaal 'Using the Night Sky'. Illustratie: Stephan Poelen.

contextuele informatie een eigen interpretatie vormt – geen enkele interpretatie is verkeerd. De student-curatoren hebben daarom gekozen om enkel de naam van het object, de maker en de datering te benoemen in de tekst naast de objecten. Afgezien van deze basale informatie, is er getracht om de bezoekers in *Light in the Darkness* zo veel mogelijk vrije ruimte te geven om te denken over de indrukken en objecten in de zaal.

Afb. 7: Visualisatie van de vormgeving van de zaal 'The Night Sky and Big Questions'. Illustratie: Stephan Poelen.

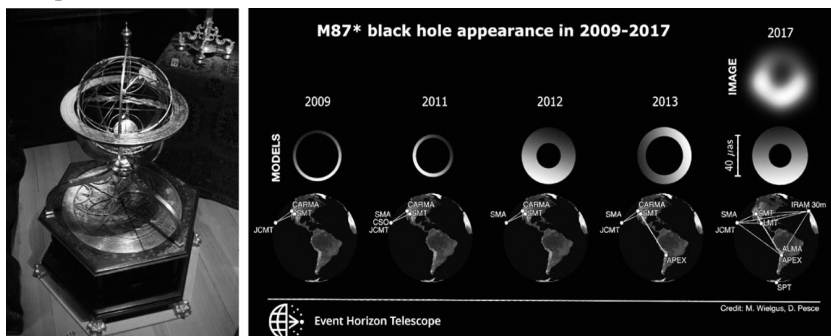
De premoderne en moderne objecten zijn in het tentoonstellingsconcept onderverdeeld in drie thematische zalen (afb. 5). Het centrale thema van iedere zaal wordt gereflecteerd in de naam van de zaal. Vanuit de voorbeelden van *Cool Collection II_OMINA* en *Maria Magdalena* is gekozen om de objecten in een tussenvorm van deze tentoonstellingsstijlen te weergeven: de objecten zijn gegroepeerd in transhistorische confrontaties, waardoor premoderne en moderne objecten door elkaar staan, maar de objecten zijn tegelijkertijd ook individueel en niet fysiek verbonden. De mengelmoes van premoderne en moderne objecten toont niet enkel de verschillen tussen de eeuwen, maar ook continuïteiten. Iedere zaal zal kort geïllustreerd worden aan de hand van een transhistorische confrontatie die de essentie van de betreffende zaal belichaamt.

Afb. 8: Het centrale tandwiel van het Mechanisme van Antikythera (ca. 140-80 v.Chr.), tentoongesteld in het Nationaal Archeologisch Museum van Athene. Met het mechanisme konden astronomische berekeningen uitgevoerd worden, om bijvoorbeeld zonsverduisteringen te voorspellen. Bron: Wikimedia Commons.

Het thema, en tevens de naam van de eerste zaal is 'Understanding the Cosmos'. In deze zaal is aandacht voor de wetenschappelijke kant van het universum en het menselijke verlangen om het universum te begrijpen. Het betreft hier een historisch en kosmisch wetenschappelijk perspectief. Aan de hand van sterrenkaarten, globes, astrologische instrumenten, expedities in de ruimte en beeldmateriaal van de ruimte wordt in deze zaal getoond hoe de mensheid al eeuwenlang op verschillende wijzen wetenschappelijke kennis over het universum vergaart. De transhistorische confrontatie in deze zaal die dit menselijke verlangen naar kennis over het universum het best belichaamt, is de confrontatie tussen het Mechanisme van Antikythera (ca. 140-80 v.Chr.), een hemelbol of armillarium uit de zestiende eeuw en een grafische weergave van de Event Horizon Telescope, de samengestelde telescoop waarmee de eerste foto van het zwarte gat is gemaakt. De objecten staan afgebeeld op afbeel-

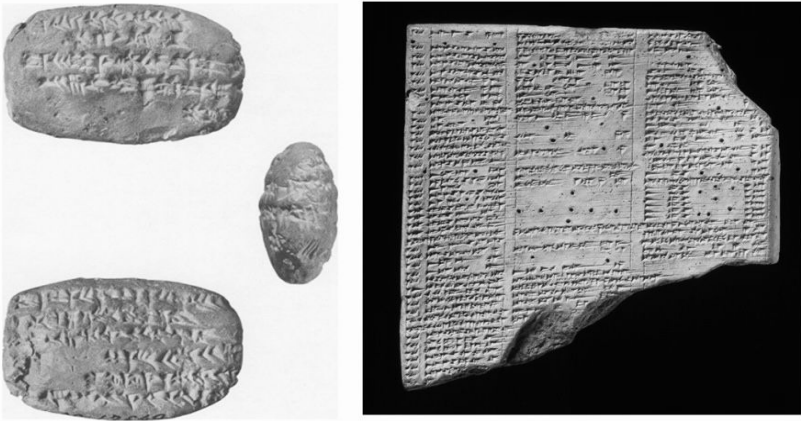
dingen 6 en 7. Het Mechanisme van Antikythera is een analoog apparaat waarmee astronomische tijdsberekeningen werden gemaakt en astronomische fenomenen werden voorspeld, zoals zonsverduisteringen. De hemelbol werd juist gebruikt om de hemellichamen in kaart te brengen. De reeks sluit af met de telescoop waarmee het zwarte gat werd gefotografeerd. Deze transhistorische confrontatie tracht de nieuwsgierigheid van de mens naar het onbekende te illustreren, en de manieren waarop de mens antwoorden over het onbekende en duistere universum probeerde te vergaren – in het geval van deze confrontatie aan de hand van drie complexe mechanismen.

Afb. 9: Links een armillarium of armillaairsfeer uit de zestiende eeuw. Het armillarium gaf de stand van de hemellichamen weer. Rechts is een afbeelding van de Event Horizon Telescope, een samengestelde telescoop die langzaam in het afgelopen decennium een steeds scherpere foto heeft ontwikkeld van het zwarte gat, met als resultaat de eerste scherpe foto van het zwarte gat in 2019. Bron: Wikimedia Commons; M. Wielgus, D. Pesce & de EHT Collaboration.

De wetenschappelijke kennis uit de eerste zaal wordt doorgezet in de tweede zaal, genaamd 'Using the Night Sky'. De wetenschappelijke kennis en theorieën over het universum en de hemellichamen in de eerste zaal worden hier vertaald naar praktische uitwerkingen op aarde: hoe werden de sterren gebruikt om op zee te navigeren, hoe werden de maan- en zonnestand gebruikt in de landbouw en, tenslotte, hoe werden en worden nog altijd belangrijke levensmomenten voorspeld op basis van de stand van de hemellichamen? De confrontatie tussen een Babylonische geboortehoroscoop, een lijst met voorspellingen of 'omina' uit de zevende eeuw voor Christus en horoscopen uit moderne tijdschriften illustreren in deze zaal het verlangen om het onbekende te begrijpen en te voorspellen aan de hand van astrologische en astronomische kennis (afb. 8). Het doel van de premoderne voorwerpen – de geboortehoroscoop en de lijst met *omina* – verschilt niet van het doel van de moderne horoscopen: ieder object in deze confrontatie is gebaseerd op de stand van de hemellichamen en een interpretatie hiervan, aan de hand waarvan wordt gepoogd om een voorspelling te doen over de onbekende toekomst. In

deze confrontatie sijpelt daarmee ook een persoonlijke crisis door, die in de eerste en tweede zaal is verwerkt: hoe kunnen wij grip krijgen op de onbekende, beangstigende toekomst, aan de hand van wetenschappelijke kennis?

Afb. 10: Confrontatie uit de zaal 'Using the Night Sky'. Links de Babylonische geboortehoroscoop uit 410 v.Chr. Rechts is de lijst met astronomische omina of voorspellingen uit het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. In deze objecten wordt op basis van de stand van de hemellichamen een aantal voorspellingen gedaan over de toekomst. Bron: Francesca Rochberg, 'Babylonian Horoscopes', *Transactions of the American Philosophical Society* 88:1 (1998) 1-164, aldaar 52; Rijksmuseum van Oudheden.

Ten slotte wordt in de derde en laatste zaal, 'The Night Sky and Big Questions', dieper ingegaan op fundamentele filosofische vraagstukken over de relatie tussen de mensheid en het universum. De thematiek en de nadruk op crises in deze zaal zet aan tot contemplatie bij de bezoeker. Wat is de rol en het doel van de mensheid in het universum, en wanneer en waardoor zal de mensheid eindigen? Het gaat in deze zaal om het bewustzijn van de menselijke sterfelijkheid vanuit een kosmisch perspectief. In deze laatste zaal komen wetenschap, religie, spiritualiteit en mythologie samen om te filosoferen over het onzekere en onbekende in het leven en het universum. Ook de angsten voor crises komen aan bod in deze kamer. In de laatste confrontatie staat, paradoxaal, aandacht voor de aarde centraal. Deze confrontatie is een kritiek op de intense aandacht voor alles wat zich afspeelt in de ruimte, terwijl de mensheid hier op aarde diverse crises heeft – van klimaatcrisis, tot wereldwijde gezondheids crisis. In deze confrontatie staat de fabel *The Astrologer who Fell Into*

a Well²⁷ uit de fabelverzameling van de Griekse dichter Aesopus (ca. 620-ca. 560 v.Chr.) centraal. In deze fabel valt de astroloog Thales in een gat in de aarde omdat hij enkel oog heeft voor de sterrenhemel. Hij wordt gered door een omstander die grappend opmerkt dat het beter zou zijn als Thales zich druk maakt om wat er voor hem gebeurt, op aarde.²⁸ Het eerste object is de tekst van deze fabel, en het tweede object is een vroegmoderne illustratie van illustrator Jean-Baptiste Oudry (1686-1755) voor de soortgelijke fabel *L'Astrologue qui se laisse tomber dans un puits* (*De astroloog die in een put valt*) van de Franse auteur Jean de la Fontaine (1621-1695). Deze twee objecten zijn in de tentoonstelling *Light in the Darkness* geconfronteerd met een kunstwerk van de beeldhouwer Anish Kapoor, namelijk zijn *Descent into Limbo* uit 1992.²⁹ *Descent into Limbo* is een gat in de vloer van 2,5 meter, dat diepzwart is geschilderd, en daardoor oogt als een oneindig gat. Enkele bezoekers van het kunstwerk, dat werd tentoongesteld in het Museu de Arte Contemporânea de Serralves in Porto in Portugal, zijn zelfs in dit gat gestruikeld. De drie objecten tonen hoe de mensheid metaforisch op de aarde struikelen terwijl zij niet opletten en hun ogen enkel op de sterrenhemel richten.

Conclusie

In dit artikel is duidelijk geworden dat het fenomeen 'transhistorische tentoonstelling' op verschillende manieren concreet wordt gemaakt. Zoals de verschillende tentoonstellingen hebben laten zien, bouwt de transhistorische aanpak voort op de traditionele manier van het samenstellen van tentoonstellingen en breekt het met deze traditionele aanpak. Zo werd er bij de *Maria Magdalena* tentoonstelling in het Catharijneconvent vastgehouden aan een chronologische indeling, terwijl bij *Cool Collection II_Omina* historische objecten met moderne kunst werden

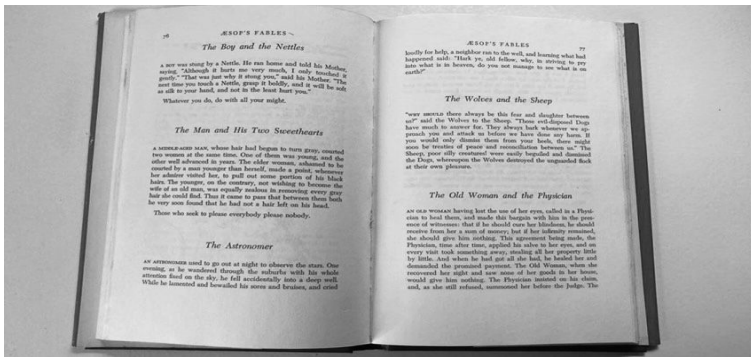

27 Dit is de Engelse titel voor de Griekse fabel van Aesopus. Zie Aesopus, *Aesop's Fables*, vert. George Fyler Townsend (1968). In dit artikel wordt de Engelse titel gebruikt voor deze Griekse fabel, omdat de Nederlandse vertaling van deze fabel gelijk is aan de Nederlandse vertaling van de Franse fabel *L'Astrologue qui se laisse tomber dans un puits* uit de zeventiende eeuw. Thematisch zijn deze fabels gelijk, maar ze zijn in verschillende eeuwen geschreven.

28 De precieze rol van de omstander verschilt per versie van de fabel. In sommige versies van de fabel is het bijvoorbeeld een oude vrouw, en in andere versies is er helemaal geen omstander. De boodschap van de fabel blijft hetzelfde. Zie: Francisco Rodríguez Adrados, *History of the Graeco-Latin Fable, Vol. III. Inventory and Documentation of the Graeco-Latin Fable*, vert. L.A. Ray en Rojas Del Canto (Leiden 2003) 57-58.

29 Vanwege copyright kan helaas geen beeldmateriaal van het kunstwerk *Descent into Limbo* van Anish Kapoor opgenomen worden in dit artikel.

samengevoegd waardoor er een heel nieuw kunstobject ontstond. Bij het tentoonstellingsconcept *Light in the Darkness* was een tussenvorm aangehouden. De premoderne en moderne objecten werden door elkaar heen tentoongesteld, maar bleven individuele objecten.

Afb. 11: Het verhaal over de astroloog uit de fabelverzameling *Fabels van Aesopus van de Griekse dichter Aesopus* (ca. 620-ca. 560 v. Chr.). Deel van de confrontatie uit de zaal 'The Night Sky and Big Questions'. Bron: Auteur.

De curatoren spelen een grote rol bij de vormgeving van transhistorische tentoonstellingen. Daar waar het doel is om nieuwe dialogen te starten, komt ook de vraag hoeveel sturing de curatoren meegeven in het starten van deze nieuwe dialogen. Hoeveel context wordt geboden, en hoe vrij is de bezoeker om te interpreteren? Ook hier pakken de drie besproken tentoonstellingen het verschillend aan. *Maria Magdalena* is de tentoonstelling waarin de meeste context wordt geboden aan de bezoeker bij de tentoongestelde objecten. Bij *Cool Collection II_Omina* en bij *Light in the Darkness* wordt daarentegen minimale context geboden. In de transhistorische tentoonstelling is het uiteindelijk de bezoeker die de transhistorische confrontaties 'af' maakt en beoordeelt.³⁰

De transhistorische aanpak combineert objecten en artefacten uit verschillende tijdsperiodes en met verschillende culturele achtergronden. Het bouwt voort op en breekt met de traditionele aanpak van het samenstellen van tentoonstellingen. Hierdoor ontstaan nieuwe ervaringen voor de bezoeker, die wordt geprikkeld om nieuwe inzichten op te doen in relatie met de traditionele narratieven die musea vasthouden. Daarbij is een transhistorische tentoonstelling tevens een manier om crises in musea te bestrijden. Er is geen goede of foute aanpak bij een transhistorische tentoonstelling; er is ruimte voor creativiteit. Dat maakt dat het interessant blijft voor mensen - jong en oud - om musea te blijven

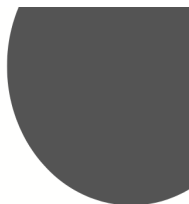

30 Eva Wittcox et al, 'Introduction', 16.

bezoeken. Door het toevoegen van moderne kunst in 'outdated' musea, maar ook het toepassen van de nieuwste technologie en muziek in een (transhistorische) tentoonstelling, worden hoogstwaarschijnlijk meer mensen aangesproken tot het bezoeken van een tentoonstelling dan wanneer slechts premoderne objecten tentoongesteld staan. Deze aanpak kan een belangrijke rol spelen bij het behouden van het erfgoed van de mensheid. Dit maakt dat, ondanks de mogelijke valkuilen, gesteld kan worden dat een transhistorische aanpak zeker een meerwaarde heeft als het gaat om het samenstellen van tentoonstellingen in musea.

Afb. 12: Een illustratie voor de fabel *The Astrologer who Fell into a Well* van Jean de la Fontaine, uit Desaint & Saillant en Durand, *Complete Fables of La Fontaine* (1755-1759). Bron: Wikimedia Commons, Jean-Baptiste Oudry.

WORD GRATIS LID VAN

Jong KNHG

De jongerentak van de
beroepsvereniging voor historici

Meld je snel aan en geniet heel 2023 van je
studentlidmaatschap met gratis toegang
tot KNHG congressen!

Daarna kost een lidmaatschap slechts €20 per jaar

Aanmelden?

knhg.nl/studentlidmaatschap

jongknhg@gmail.com

[JongKNHG](#)

[JongKNHG](#)

[knhg.nl/
jong-knhg](https://knhg.nl/jong-knhg)

[jong_KNHG](#)

Na het congres 'Code Red' van 2022 organiseren GSV Excalibur en Ex Tempore samen dit jaar weer een congres over liefde en lust door het verleden heen. Het congres zal plaatsvinden op 18 april 2023 onder de naam 'From History with Love'. De geschiedenis van liefde, gender en seksualiteit zal worden verteld door onderzoekers op dit terrein.

Voor meer informatie, mail congresgsvexcalibur@gmail.com, of volg het congres op Instagram @congres_gsv!

|| || || lbhic
BRABANTS HISTORISCH-INFORMATIE CENTRUM

Oud Archief zoekt Jong Talent:

Twee beurzen voor Brabantse geschiedschrijving

Pas afgestudeerden opgelet! Er zijn weer twee beurzen voor Brabantse geschiedschrijving. Belangstelling voor het BHIC fellowship-programma? Meld je vóór **15 februari** aan.

www.bhic.nl/fellowships

Aankondiging: honderdjarig jubileumnummer Ex Tempore!

2023 is het jaar dat de Radboud Universiteit honderd jaar bestaat en dat willen wij natuurlijk ook vieren. Om deze reden worden de laatste twee nummers van 2023 samengevoegd tot een groot themanummer in het teken van de honderdste verjaardag van de universiteit. Met verschillende artikelen en interviews krijgt u in dit nummer meer inzicht in de Radboud Universiteit en haar honderdjarige geschiedenis.

Wilt u meer informatie? Mail dan naar extempore@student.ru.nl of volg ons op social media (instagram: @extemporeru)

Door rampen aan een identiteit vastklampen

Een interview met Lotte Jensen

Anne Peters en Jasmijn Janssen

De filosoof en neerlandica Lotte Jensen (Denemarken, 1972) is werkzaam als hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis bij de afdeling Nederlandse Taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Daarnaast is Jensen lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen én is ze voorzitter van de Werkgroep De Moderne Tijd. Momenteel werkt ze met een NWO Vici-beurs aan onderzoek over rampen en Nederlandse identiteitsvorming. Aanvullend aan haar al indrukwekkende cv, is ze ook nog recensent

bij de Volkskrant en columnist bij de Lage Landen. *Ex Tempore* zag genoeg redenen voor een interview en bezocht het kantoor van Jensen in het Erasmusgebouw van de universiteit. Daar werd gepraat over identiteitsvorming na rampen, de naweën van de corona-epidemie en haar loopbaan.

Invalshoeken binnen identiteitsvorming

Jensen is bezig met rampenonderzoek als middel van identiteitsvorming, maar waarom rampen? Hiervoor heeft ze een logisch antwoord. Een land vertelt namelijk zijn eigen verhaal en kent zijn eigen hoogte- en dieptepunten middels gebeurtenissen. Oorlog en vrede worden al vaak belicht als het gaat over identiteitsvorming, maar volgens Jensen zijn rampen net zo belangrijk en daarom mogen ze niet over het hoofd worden gezien. 'Rampen brengen saamhorigheid en zijn een trigger voor nationaal gevoel, maar dat is niet alleen van deze tijd.' Nu vroegen wij van *Ex Tempore* ons af hoe Lotte Jensen deze stap naar rampenonderzoek heeft gemaakt. Dit was een geleidelijke en natuurlijke overgang: 'Op verschillende momenten kwam ik bronnen tegen en toen raakte ik geïnteresseerd.' aldus Jensen. De Franse bezetting met Lodewijk Napoleon als vorst vormde het toneel waarin Jensen zich verder ging verdiepen. 'In die napoleontische periode deden zich veel rampen voor. Het sprak mij aan hoe de journalistiek zich daarop uitte. Daarin werd duidelijk of de koning werd bejubeld óf dat er een soort van verzet werd aangewakkerd, maar in ieder geval waren rampen een aanjager geweest

voor nationale sentimenten.'

Rampen zijn voor historici interessant en belangrijk, maar Lotte Jensen ziet daarin ook mogelijkheden om de hedendaagse rampen onder de loop te nemen. De corona-epidemie heeft namelijk veel teweeg gebracht. Volgens Jensen zijn er parallellen te zien tussen de cholera-epidemieën en de huidige corona-epidemie. 'Ik herken bepaalde patronen, maar ook dezelfde type maatschappelijke reacties door de eeuwen heen.' In haar achterhoofd heeft ze altijd de historische en eigentijdse context in gedachten, maar de saamhorigheid en de nood om elkaar te helpen zijn overeenkomstige tendensen. De identiteitsvorming bij een ramp en in dit geval een epidemie, hoe wordt die dan vormgegeven? Volgens Jensen ligt het vooral aan de omgang met een dergelijke epidemie. 'Rellen, opstanden en het benoemen van zondebokken' zijn in de ogen van de historica manieren om je te kunnen identificeren. Ze benoemt tijdens het interview wel dat de een epidemie een voorbeeld is van een langdurige ramp. 'Langdurige rampen kunnen leiden tot polarisatie en confrontatie, maar dat draagt ook bij aan identiteitsvorming.' Bepaalde gebeurtenissen krijgen ook een plaats in ons collectief geheugen. Het is volgens Jensen dan ook de taak van de historicus om na te gaan hoe herinneringen doorwerken in het heden.

Beleidscommissie voor de corona-epidemie

Recent heeft Jensen ook zitting gehad in een adviescommissie van de Onderzoeksraad voor Veiligheid, die de aanpak van de overheid tijdens de coronacrisis evalueerde. 'Het is noodzakelijk om een zo breed mogelijke blik te hanteren en daarom hadden ze voor een multidisciplinaire commissie gekozen.' Wetenschappelijke disciplines hebben verschillende opvattingen over de corona-aanpak, maar het is belangrijk om ze ook allemaal aan het licht te brengen. De rol die Jensen bekleedt is ook evaluerend, en daarnaast biedt ze ook nieuwe inzichten vanuit een historisch perspectief. Is het eigenlijk wel mogelijk om alle antwoorden te putten uit het verleden? Nee, dat kan juist een valkuil zijn. 'Als historicus kom je misschien in de verleiding om met oplossingen en antwoorden te komen, maar we kunnen hooguit meer context en meer verdieping bieden'.

Bij het bredere publiek

Lotte Jensen is dus met de commissie, weliswaar achter de schermen, bezig om het bredere publiek aan te spreken, maar daar stopt het niet voor deze ambitieuze hoogleraar. Met enige regelmaat schrijft ze voor de Volkskrant of is ze te horen op de radio of te zien op de televisie. Alhoewel Jensen deze functie met veel plezier vervult, zitten er volgens haar als wetenschapper wel kanttekeningen bij. 'Wetenschap is altijd complex en heeft meerdere kanten. Als je in de media optreedt moet je

complexe artikelen vereenvoudigen om zo de complexiteit te reduceren.' Daarnaast heeft de media vaak een opiniërende functie en daar moet je volgens Jensen voor waken. Voor haar is het dan de kunst om zich zo te verdiepen in de achtergrondinformatie, zodat het begrijpelijk is voor het bredere publiek. Dat kan daarentegen wel een uitdaging zijn. 'Bij interviews kunnen journalisten je met vragen confronteren waarop je niet voorbereid bent. Het is dan een kwestie van soms voorzichtig zijn, maar dat maakt het ook weer uitdagend.'

Een vruchtbare toekomst

Sommige van de bovengenoemde zijn toevallig op het pad van Lotte Jensen gekomen, andere zijn het rechtstreekse gevolg van haar expertise. Jensen geeft aan dat ze veel dingen onderneemt die haar voldoening geven, maar daarnaast zijn er ook activiteiten die er eenmaal bij horen, zoals het administratieve deel dat bij veel werkzaamheden komt kijken. Dat ligt niet in haar straatje van interesse, maar wordt wel van haar verwacht. Gelukkig zijn er genoeg zaken waar ze energie en blijdschap uit haalt. 'Op het moment dat je iets gaat doen wat je heel leuk vindt, dan voelt het niet eens meer als werk.'

Het zijn onstuimige tijden. Er is oorlog in de boze buitenwereld, #ophef regeert onze debatten, en Nederland kan geen muis meer huisvesten. Met alle morele verontwaardiging en verbazing zou je bijna denken dat we hier te maken hebben met nooit eerder vertoonde maatschappelijke opgaven. De onderstaande meesterwerkjes laten echter zien dat woningmarktcrisis, pandemieën, en morele crises al zeker twee eeuwen meegaan.

Ad van der Woude – Koninkrijk vol sloppen: Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw

Het is een slechte tijd om op zoek te zijn naar een huis. Er is momenteel weinig, en wat er is, is veel te duur. Dit was ook het geval aan het begin van de 19e eeuw toen Willem I de troon besteeg en een koninkrijk vol sloppen toebedeeld kreeg. Op het platteland leefden mensen in tochtige huisjes waar de wind doorheen waaide of in vochtige plaggenhutten waar insecten door de muren krioelden. In de stad was het leven niet veel rooskleuriger. Daglichtloze kelders, sloppen van anderhalve kamer groot, en verkamerde krotten waren gevuld met opeengepakte gezinnen. De straten waren daarmee een verzameling van vuil en armoede. Ad van der Woude neemt je mee langs de Nederlandse steden en laat je zien hoe groot de misère was. Een rondreis die je niet snel meer vergeet.

Laura Spinney – De Spaanse griep: Hoe de pandemie van 1918 de wereld veranderde

Soms slaat het noodlot met regelmaat toe. Sinds 1889 had de wereld elke 20-30 jaar met een griepepidemie te kampen. Twee eeuwen geleden ging de cholera op een nog altijd durende wereldreis, een eeuw geleden werd de wereld geteisterd door de Spaanse griep. En dat patroon zetten we helaas nu voort. Het is alsof de natuur ons eraan wil herinneren dat we haar, ondanks alle wetenschappelijke voortuitgang nog niet hebben overwonnen. Een jaar voordat SARS-COV-19 de wereld in haar greep kreeg, schreef Laura Spinney een pageturner over de “moeder aller pandemieën”. Wie de hoogmoed, wetenschappelijke misvattingen, en maatschappelijke impact die met zo’n pandemie gepaard gaan nog eens rustig wil meemaken, is bij Laura Spinney aan het goede adres. Hoofdstuk voor hoofdstuk laat zij zien waarom de wereld slecht was voorbereid op het vernietigende virus, hoe het bestaande sociale en koloniale verschillen

uitvergrootte, en hoe de Spaanse griep gek genoeg juist niet de oudsten trof, maar de mensen die midden in het leven stonden.

Isabelle Devos – Allemaal beestje: Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw

De 19e en 20e eeuw werden natuurlijk niet enkel gekenmerkt door crises. Met stapjes en sprongen werd het leven van de mensen beter en leefden zij gezonder, langer, en in meer welvaart. Isabelle Devos neemt je mee op reis door 200 jaar aan gezondheidsgeschiedenis. Terecht vat ze die samen als een geschiedenis van “allemaal beestjes”. Het boek laat zien dat het antwoord op een crises vaak in de lange adem zit. Het duurt lang voordat iedereen profiteert, en er zijn altijd lokale uitzonderingen. Echter, er komt uiteindelijk een einde aan “Arm Vlaanderen”, “Ziek Vlaanderen”, en “Klein Vlaanderen”. Een aanbeveling voor iedereen die zich wil verdiepen in de sterftegeschiedenis, of een snelle verwijzing nodig heeft voor een studieopdracht.

Jan Kok – Langs verboden wegen: De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914

Ondanks de beestjes en armoede, maakten Nederlanders zich ook in de 19e eeuw al druk om het morele verval van de natie. Een strenge christelijke moraal en grote sociale controle waren de basis voor een zeer christelijke, morele natie. Nederland was zo conservatief dat Heinrich Heine verzuchtte dat alles, zelfs het einde der tijden, hier 50 jaar later plaatsvond. De angst voor een morele crises had grote gevolgen voor mensen die niet binnen de lijntjes pasten, bijvoorbeeld omdat zij langs verboden lijnen waren geboren. Jan Kok laat zien hoe het sociale stigma op (buitenechtelijke) seksualiteit de levens van vrouwen en onwettig geboren kinderen tekende. Enerzijds was de moraal een wassen neus waar veel lokale afwijkingen op waren, anderzijds ging zij samen met armoede en stigmatisering. Een aangrijpend verhaal over mensen die bij hun geboorte al met 3-0 achterstonden.

Alfonso Cuarón – Children of men

Voor de grootst mogelijke crisis maken we een uitstapje naar een dystopische toekomst met *Children of Men*. Deze film verkent een wereld die langzaam naar de gallemiezen gaat en waar de hoop op een betere toekomst vervlogen is. Om onduidelijke redenen heeft zich namelijk een demografische ramp afgespeeld en zijn er al 20 jaar geen kinderen meer geboren. Het enige wat de mens nog rest, is de vraag waar men zich in een wereld zonder toekomst nog voor inzet. Niet alle ellende in de wereld is op te lossen, maar het geloof in een goede afloop is vaak al de helft van de oplossing.

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Laura de Jong (1995), die in 2019 afstudeerde.

‘Ik ben niet een persoon met een uitgestippeld levensplan’, zo omschrijft Laura zichzelf. ‘Mijn keuze is uiteindelijk op Geschiedenis gevallen omdat de maatschappelijke vragen die natuurlijkerwijs in mij opkwamen een historische invalshoek hadden: waar komt dit vandaan en hoe was dit vroeger?’ Bovendien vond ze schrijven erg leuk. Toen ze begon met haar bachelor Geschiedenis in Groningen had ze nog geen concreet idee van het werk dat ze ermee wilde gaan doen. Na het afronden van haar master Geschiedenis & Actualiteit in 2019 aan de Radboud Universiteit, had ze dit beeld al een stuk scherper gevormd.

Ze heeft haar studententijd namelijk niet alleen ingevuld met het opdoen van kennis over het historisch ambacht, maar ook met mogelijkheden om meer te leren over haar persoonlijke voorkeuren in het werkveld. ‘Ik heb door mijn studie heen als vrijwilliger op veel uiteenlopende plekken gewerkt: van experimentele archeologie, naar sociale media bij een filmhuis, tot rondleider bij een fototentoonstelling. Door veel verschillende werkvormen uit te hebben geprobeerd, heb ik een steeds completer beeld kunnen vormen over wat ik belangrijk vond in een potentiële baan.’ Jezelf verrijken met diverse werkervaringen tijdens je studie is een goed hulpmiddel om te ontdekken wat je na je studie zou willen doen. Dit zou ze de huidige geschiedenisstudenten dan ook graag mee willen geven: ‘Kijk niet alleen naar welk onderwerp en tijdperk je interessant vindt, maar probeer ook al verschillende werkvormen uit zoals debatteren, presenteren, schrijven, onderzoeken en werken in teamverband. Vrijwel alle experimenten met verschillende soorten nevenactiviteiten zijn goed, ook als het niet leuk blijkt. Dan heb je tenminste weer iets geleerd over je voorkeuren.’

Intellectuele uitdaging is één ding waarvan Laura nu weet dat ze dat nodig heeft. Die vond ze tijdens haar studententijd onder het genot van een drankje in het Cultuur Café waar ze avonden met studiegenoten

kon praten over sociale en filosofische vragen en inzichten die ze hadden opgedaan tijdens colleges. Deze avonden zijn Laura nog erg goed bijgebleven van haar tijd in Nijmegen. Maar die intellectuele uitdaging heeft ze ook doorweven in haar loopbaan. Zo was ze in 2020 werkzaam als junior-onderzoeker bij Stichting Versterking Herinnering WO2 Gelderland. Hier kon ze haar specialisatie in herinneringscultuur en erfgoed van de Tweede Wereldoorlog toepassen door inventariserend onderzoek te doen naar de sporen van het Indische oorlogsverleden in Gelderland. Sinds 2021 is Laura junior-onderzoeker bij verschillende onderzoeksprojecten aan de Radboud Universiteit binnen de onderzoeksgroep Advies & Actualiteit.

Tijdens haar studie heeft ze ook gemerkt dat ze maatschappelijke relevantie belangrijk vindt in een toekomstige baan. Als historicus die haar BA in het hoge Noorden heeft afgerond, merkte ze tijdens haar MA dat dit bijzonder sterk terugkomt in de Nijmeegse kijk op het historisch vak. 'Er wordt hier veel belang gehecht aan de inzet van historici op een praktische manier in de huidige maatschappij', zo ziet ze, 'en de master Geschiedenis & Actualiteit leert om hier op praktische en kritische wijze op te reflecteren'. Maar ook de onderzoeksgroep Advies & Actualiteit maakt het laagdrempelig voor overheden om aan te kloppen wanneer zij historisch onderzoek willen laten doen. Haar werk als onderzoeker bij het project 'Onteigening & Rechtsherstel van Joods vastgoed tijdens de Tweede Wereldoorlog' is dan ook een project dat van direct belang is voor verschillende gemeentes, en ook voor de Joodse gemeenschappen in die gemeentes.

Naast maatschappelijke relevantie en intellectuele uitdaging, heeft Laura gemerkt dat haar werk haar ook een mate van vrijheid en verantwoordelijkheid moet kunnen bieden. De projectmatige werkvorm waar ze haar loopbaan tot nu toe mee heeft ingevuld sluit hier dan ook op aan. 'Hoewel het misschien geen lange termijn zekerheid biedt, past deze werkvorm op dit moment heel goed bij me', legt ze uit. 'Het geeft die vrijheid en is afwisselend. Bovendien verbreedt het mijn historische- en algemene kennis en breid ik mijn netwerk uit'. De tijdelijkheid van de projecten zorgen er bovendien voor dat de onderzoeksmethode nog niet vaststaat, waardoor ze het actief meedenken over de werkwijze ook op zich kan nemen.

Laura zou het liefst bezig willen blijven met historisch onderzoek, iets dat tot nu toe een zeer centraal element in haar loopbaan is geweest. 'Mijn werk heeft tot nu toe direct in het verlengde van Geschiedenis & Actualiteit gelegen. Ik realiseer me ook dat werk wat zo direct voortkomt uit je studie niet representatief is voor alle afgestudeerden'. Het historische aspect hoopt ze dan ook voort te kunnen zetten in de vorm van onderzoek in opdracht of werk bij en museale of erfgoedinstelling, zoals Erfgoed Gelderland of het Vrijheidsmuseum in Groesbeek.

Het niet hebben van een uitgestippeld levensplan kan voor sommigen misschien een ongemakkelijk idee zijn. Voor Laura heeft het er echter toe geleid dat ze erachter is gekomen hoe ze voldoening uit haar werk kan halen, wat ze dan ook heeft kunnen vinden in haar verschillende banen. 'Ik heb het ontzettende geluk gehad dat ik na mijn afstuderen de belangrijke inzichten over werkvelden, die ik tijdens mijn studie heb opgedaan, heb kunnen verenigen in die verschillende projecten. Die projecten zijn uiteraard tijdelijk, dus wat de toekomst brengt kan ik nog niet zeggen.' Het liefste zou ze in het veld van herinneringscultuur en erfgoed werkzaam zijn en, nog idealer, gerelateerd aan de lange oorlog van 1940-1950 en de nasleep daarvan. 'Maar als het aankomt op onderwerpen heb ik wel een brede interesse. Het is geen veld waar de banen voor het oprapen liggen, dus ik houd mijn opties open'.

De watersnoodramp door een cameralens

Katholiek Documentatie Centrum

Jeffry Huntjens

In de zomer van 2021 werd het zuiden van Nederland opgeschrikt door onverwacht grote overstromingen van de rivieren als gevolg van aanhoudende regenbuien in West- en Midden-Europa. Grote delen van Limburg, Luik (België) en Nordrhein-Westfalen (Duitsland) liepen onder water. De materiële schade die deze overstromingen veroorzaakten liep in de miljoenen en bovendien kwamen enkele honderden mensen om het leven. We hebben allemaal de beelden gezien op tv en social media van de modderstromen, de *sink holes* en de verwoeste huizen. Deze overstroming wordt door veel mensen gezien als een *wake-up call* die ons laat zien hoe onze (water)infrastructuur niet is opgewassen tegen de dramatische gevolgen van de klimaatcrisis.

Noordwesterstorm

In dat opzicht zijn er veel parallellen te trekken met de Watersnoodramp van 1953. Maar de levende herinneringen aan die ramp raken steeds verder op de achtergrond, want alleen onze grootouders kunnen er misschien nog over vertellen. Desondanks mogen we niet vergeten dat dit de grootste natuurramp was die het moderne Nederland ooit heeft meegemaakt.

Wat gebeurde er precies? In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 raakte een zware noordwesterstorm de Noordzeekust. In combinatie met het springtij (een extra hoge vloed die ontstaat tijdens nieuwe maan of volle maan) zorgde dit voor extreem hoog water (4,5 meter boven N.A.P. gemeten bij Vlissingen), waardoor de dijken doorbraken en het achterland onderliep. De overstromingen troffen Zeeland, Zuid-Holland en oostelijk Noord-Brabant. Huizen, boerderijen en infrastructuur werden volledig verwoest en ruim 1800 mensen en meer dan 200.000 dieren (met name vee en pluimvee) verloren hun leven die nacht.

In rap tempo schoot de hulp toe vanuit binnen- en buitenland – met name militairen en medewerkers van het Rode Kruis waren als eerste aanwezig in het rampgebied. Maar ook de pers was meteen ter plaatse.

Figuur 1: Transport door het laagwater. Omgeving Stellendam. Fotografie: Louis van Paridon / collectie KDC

De ogen en oren van ons land

Dát was op zich een modern fenomeen. Weliswaar bestonden kranten al sinds de zeventiende eeuw en de eerste Nederlandse radiostations stamden uit de jaren twintig van de vorig eeuw, maar na de Tweede Wereldoorlog namen beide media een vlucht. Vergeet ook niet: de televisie was toentertijd pas in opkomst. Het nieuwe medium stond op dat moment maar in circa 1.000 huishoudens. Het overgrote deel van de bevolking was thuis aan de radio gekluisterd, terwijl de dagbladen voor het nodige beeldmateriaal zorgden. De radio en de kranten waren de social media en de newsfeed van hun tijd. De Watersnoodramp was daarmee één van de eerste rampen die zo uitgebreid in het nieuws kon worden gebracht. Miljoenen Nederlanders maakten de ramp vanuit hun woonkamer mee en zij raakten gemotiveerd om te doneren of op een andere manier hulp te bieden. Radioverslaggevers en fotografen riskeerden hun leven, niet alleen om de ramp beter in beeld te brengen, maar ook om contact te leggen met mogelijke achterblijvers die nog hulp nodig hadden.

Eén van die fotografen was Louis van Paridon (1922-2016). Hij wist op indrukwekkende wijze het post-apocalyptische landschap van toen vast te leggen.

Foto's over het leven

Als we de collectie Beeld en Geluid van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) induiken, komen we de omvangrijke fotocollectie van Louis van Paridon tegen, een Amsterdamse fotograaf uit een katholiek nest. Het gaat om meer dan 7.000 zwart-wit foto's uit de periode 1950-1980. Voor cultuurhistorici is het een bijzondere erfoedschat omdat de collectie een uniek inkijkje biedt in 'het leven van de gewone mens' in de vorige eeuw. Een foto is meer dan illustratie bij een verhaal. Het is een bron die ons de alledaagse details laat zien, waar geschreven bronnen deze vaak niet benoemen. Bij het KDC vinden we dit dusdanig belangrijk, dat we veel energie en middelen steken in het digitaliseren en beschrijven van ons fotomateriaal. Waar mogelijk werkt het KDC samen met de familie en nabestaanden van de fotografen om het beeldmateriaal zo goed mogelijk te ontsluiten.

*Figuur 2: Een baggersloep vaart door de straten om verdronken vee te bergen.
Fotograaf: Louis van Paridon / collectie KDC*

Post-apocalyptische beelden

In de Van Paridon-collectie vinden we een grote blauwgrijze map over de Watersnoodramp. De weduwnaar van Louis van Paridon, Michel Teulings, heeft deze map samengesteld op basis van losse foto's die hij aantrof in een vergeelde doos in het oude huis van de fotograaf. De vergeten beelden zijn vervreemdend. Is dit Nederland? Het is bijna niet voor te stellen. Van Paridon maakte deze foto's vrij vroeg in zijn carrière. Zijn talent voor "slice of life"-fotografie was toen al zichtbaar. Je ziet onbezorgde kinderen spelen in de modder bij de noodopvang, een boer probeert zijn beesten van het land te begeleiden en dorpsbewoners bekijken wat nog over is van hun oude huis. Maar ook verontrustende beelden, zoals het versterken van de dijken en het ruimen van verdronken vee.

Van Paridon werkte sinds 1947 als leerling-fotograaf voor het katholieke persbureau *Het Zuiden*, gevestigd in Den Bosch. *Het Zuiden* leverde foto's voor de grote katholieke dagbladen van die dagen *De Tijd*, *De Maasbode* en *de Volkskrant* en weekbladen zoals de *Katholieke Illustratie*. Hierdoor groeide het netwerk van Louis van Paridon gestaag. Deze reis naar het rampgebied ondernam de fotograaf echter op eigen initiatief, volgens Michel Teulings. Dat was vanuit een eigen gevoel van betrokkenheid.

Op basis van de wegwijs- en plaatsnaamborden die te zien zijn op de verschillende foto's, zijn de beelden te situeren op de eilanden Schouwen-Duiveland (Zeeland) en Goeree-Overflakkee (Zuid-Holland). Dit waren de zwaarst getroffen gebieden. Mede omdat de evacuatie hier relatief laat op gang kwam, vielen hier de meeste slachtoffers. Wanneer de foto's precies zijn geschoten is helaas onduidelijk. Maar de beelden spreken voor zich.

Figuur 3: Bewoners keren terug naar hun verwoeste dorpen. Fotograaf: Louis van Paridon / collectie KDC

Wederopbouw

De gezamenlijke inzet van de media en het Rode Kruis wierp gelukkig zijn vruchten af. Binnen een week na de ramp was er 138 miljoen gulden ingezameld voor het goede doel. Dat is circa 121 miljoen euro, omgerekend naar de bedragen van vandaag. Vanuit Scandinavië werden er meer dan 850 'geschenkwoningen' geleverd, houten prefab-chaletjes die snel voor nieuwe huisvesting konden zorgen. De regering, onder leiding van Willem Drees (PvdA), besloot enkele dagen na de ramp een commissie samen te stellen die een plan moest gaan maken om dergelijke rampen in de toekomst te voorkomen. De befaamde Deltawerken zijn daarvan het resultaat.

Louis van Paridon zou in de daarop volgende jaren nog veel foto's maken – van befaamde maar ook van minder bekende momenten en mensen. Zijn collectie is gedigitaliseerd en te raadplegen via het KDC.

Uit de Ivoren Toren

Publicatie

Verhaal van Gelderland

Op 10 november verscheen het 4-delige boekwerk *Verhaal van Gelderland*. In vier boeken behandelt *Verhaal van Gelderland* alle belangrijke thema's uit het Gelderse verleden, van de vroegste tijden tot nu. Van de mysterieuze grafheuvels op de Veluwe tot de machtige hertogen van Gelre. Van ordelijke Romeinse legerkampen tot weelderige adellijke landgoederen. Van de gewelddadige verovering van Grol tot de mislukte slag om Arnhem. Het *Verhaal van Gelderland* magazine geeft alvast een inkijkje in deze bijzondere provinciegeschiedenis.

'Het Verhaal van Gelderland is een integrale en chronologische geschiedenis, waarin politieke, economische, sociale en culturele processen per periode in onderlinge samenhang worden beschreven. Elk boek bestrijkt een eigen tijdvak en is rijk geïllustreerd met honderden afbeeldingen, waaronder tientallen nieuwe kaarten en tekeningen.'¹

Het boek is onder leiding van **Dolly Verhoeven** tot stand gekomen en er hebben verschillende collega's van de universiteit aan meegewerkt. Zo nemen onder andere **Paul van der Heijden**, **Johan Oosterman**, **Rudolf Bosch** en **Joost Rosendaal** ons mee door een reis door de tijd. Deze indrukwekkende bundel zal aangeboden worden in verschillende (web) winkels.

1 Boomgeschiedenis, Verhaal van Gelderland I, II, III en IV, www.boomgeschiedenis.nl/product/100-10677_Verhaal-van-Gelderland-I-II-III-en-IV (geraadpleegd op 17 januari 2023).

Projectgroep

Research group Historical Database of Suriname and Curacao (HDSC)

On 16 March 2023, the research group **Historical Database of Suriname and Curacao (HDSC)** organises a one-day symposium to explore the research possibilities of the newly released Surinamese and Curacao slave registers. The aims of the symposium are to intensify the research on lives of enslaved individuals from a cultural, social, legal, and demographic history perspective and to facilitate partnerships and future comparative work on the history of slavery in tropical societies in the decades before emancipation in 1863.

The release of the Surinamese slave registers covers the period 1830-1863 and retraces individual life courses based on the four series of the slave registers. In addition, the Surinamese slave registers are linked to the emancipation registers of 1863 which contain additional information on new family name, occupation, and family relations of the (formerly) enslaved. The Curacao slave registers contain reconstructed life courses of the entire enslaved population of Curacao in the period 1839-1863. The slave registers were kept by the colonial government and comprised legal and ownership information on all enslaved persons in both colonies. More information on the background of the datasets can be found on the project website.

Students interested in attending the symposium with speakers from the Netherlands, Suriname, and the Caribbean please contact symposium organizer **Matthias Rosenbaum-Feldbrügge** (matthias.rosenbaum-feldbruegge@ru.nl).

Auteursinformatie

Artikelen

De Shoah als splijtzwam binnen Europa

Stefan van der Poel is universitair docent bij de leerstoelgroep Eigentijdse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn specialismen liggen op het terrein van Joodse geschiedenis en Midden- en Oost-Europese geschiedenis.

Levend Verleden

Margu rite Corporaal is hoogleraar Ierse Literatuur in Transnationale Contexten. Zij onderzoekt Ierse letterkunde in transnationale contexten en representaties van regio's in literatuur en cultuur in de negentiende eeuw. Ook bestudeert zij Europese hongersnoden in literatuur, cultuur, erfgoed en onderwijs. Daarbij kijkt zij ook naar de rol van migrantengemeenschappen. Zij promoveerde in 2003 op de tragediestukken van zeventiende eeuwse Engelse vrouwen. Ze heeft gepubliceerd over vroegmoderne Engelse schrijfsters en Shakespeare, maar vooral ook over Ierse en Iers-Amerikaanse literatuur, cultuur en geschiedenis.¹

'It's the Climate, Stupid'

Daniël Moerman studeerde zowel Geschiedenis als Filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2019 begon hij daar zijn master: Classical, Medieval and Early Modern Studies. Momenteel werkt hij aan zijn proefschrift binnen het project *Coping with Drought: An Environmental History of Drinking Water and Climate Adaptation in the Netherlands, 1550-1850*. Onder begeleiding van prof. P.J.E.M. van Dam, combineert hij zijn kennis over vroegmoderne sociale en culturele veerkracht in perioden van crisis vanuit een ecologische en klimatologische benadering.

1 Radboud Universiteit, prof. dr. M.C.M. Corporaal (Margu rite). Geraadpleegd op 29 januari 2023, van <https://www.ru.nl/personen/corporaal-m>

Het transhistorische perspectief

Ellen Joosten, Demi Storm, Noëlle van Zadelhoff zijn alle drie masterstudenten geschiedenis. Zij volgden de master Ancient and Medieval Mediterranean Worlds. Als onderdeel van deze master deden ze onderzoek naar transhistorische tentoonstellingen, een zeer actueel onderwerp omdat steeds meer musea zich bezig houden met het transitorisch presenteren van hun collecties.

Vaste rubrieken

Boeken top vijf

De Boeken top vijf is samengesteld door Rick Mourits. Hij studeerde sociologie en religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Van 2014 tot 2019 promoveerde hij aan de afdeling Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis (ESDG) aan de Radboud. Momenteel werkt hij als onderzoeker voor de Historische Database Suriname bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Tot slot is hij lid van het CLARIAH-project WP4, dat een "Common Lab Research Infrastructure for the Arts and Humanities" voor Nederland ontwikkelt.

Uit het archief

Jeffrey Huntjens, MA is een historicus werkzaam bij het Katholiek Documentatie Centrum. Hij is redacteur van diverse boeken en tijdschriften en columnist voor o.a. het Katholiek Nieuwsblad.